

ANDRZEJ FURIER

CHODŹKOWIE Z KRZYWICZ – RODZINA PODZIELONA W XIX WIEKU PRZEZ POLITYKĘ

Wywodząca się z Wielkiego Księstwa Litewskiego rodzina Chodźków zapisała się w historii już pod koniec XV wieku, ale zdaniem Seweryna Uruskiego, interesująca nas jej linia znaczenie osiągnęła w wieku XVIII. Byli w niej wojskowi, urzędnicy, konfederaci, duchowni i naukowcy. Chodźkowie używali przydomka Borejko, który zdaniem heraldyków mógł odnosić się do herbu przodków rodu z XIV wieku (zawierał odwróconą czerwoną swastykę w białym polu). Artykuł koncentruje uwagę na rodzinie Jana Chodźki i Klary z Korsaków, którzy doczekali się licznego potomstwa – synów: Władysława, Józefa, Aleksandra, Michała, Napoleona Feliksa i Stanisława oraz córki – Zofii¹. Razem z rodzeństwem pod ich opieką wychowywali się bliscy krewni, którzy potrzebowali opieki po przedwczesnej śmierci rodziców. Leonard i Dominik Cezary Chodźkowie byli traktowani jak członkowie najbliższej rodziny Jana i Klary. Obaj wychowankowie do końca życia zachowali z nią bliskość, i im także zostanie w artykule poświęcona uwaga.

O znaczeniu, jakie Chodźkowie mieli dla Polski, świadczy biogram Jana Chodźki zamieszczony w wydanej kilkanaście lat po jego śmierci *Encyklopedii Powszechnej* Samuela Orgelbranda, w którym wymieniono ważniejsze dokonania ojca i wspomniano dwóch synów – Aleksandra i Stanisława². Znacznie pełniejsze są opublikowane później artykuły biograficzne i biogramy jego

Prof. dr hab. ANDRZEJ FURIER – Uniwersytet Szczeciński, Instytut Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie; e-mail: andrzej.furier@usz.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3745-3578>.

¹ D.C. CHODŹKO, *Jan Chodźko. Obrazek życiorysowy*, „Teka Wileńska” 1858, t. 7, s. 276-277. Podaje szczegółową informację o „zgasłych w niemowlęctwie dziatkach” oraz pozostałych dzieciach – też zmarłych za życia rodziców, jak Władysław w Wilejce. Napisał też kilka ciepłych zdań o żonie Jana – Klarze, którą pomijają inni autorzy. Tamże, s. 277-278.

² *Jan Chodźko*, [w:] *Encyklopedia Powszechna przez S. Orgelbranda*, t. 5, Warszawa: Wydawnictwo Samuela Orgelbranda Synów 1861, s. 416.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

synów³. Większość bohaterów artykułu doczekała się w XX wieku notek w *Polskim Słowniku Biograficznym*, a kilku z nich także biogramów w encyklopediach i słownikach specjalistycznych⁴.

Najwięcej napisano dotąd o Janie Chodźce i jego dwóch synach – Józefie i Aleksandrze. Naukowcy bardzo dokładnie zbadali życiorys wybitnego orientalisty i literata Aleksandra, który był przyjacielem Adama Mickiewicza. Niewiele mniejszą uwagę cieszył się jego brat Józef – wojskowy geodeta i kartograf. Sporo wiemy też o dokonaniach kilku innych członków rodziny, jak Leonard i dwóch Ignacych Chodźko. Najmniej wiadomości zachowało się o żonie Jana – Klarze i ich pozostałych dzieciach – synu Władysławie i córce Zofii. Słabo znani są młodsi synowie Jana, którzy wzięli udział w powstaniu listopadowym 1830 r. – naukowiec Stanisław, prawnik Napoleon Feliks i literat Michał.

W Polsce tylko Józef Chodźko doczekał się książki, a większość publikacji o członkach rodziny skupia uwagę na dokonaniach zawodowych poszczególnych osób i ich udziale w walce o niepodległość⁵. Publikacje pomijają kwestie związków rodzinnych osób mieszkających w różnych, oddalonych od siebie, państwach Europy. Uzupełnienie tego braku jest jednym z powodów napisania niniejszego artykułu. Drugim jest to, że Józefowi i Aleksandrowi książki poświęcili autorzy z innych krajów. Zostały one wydrukowane za granicą, co dowodzi, że bardziej są tam doceniani niż w kraju⁶.

Przyjęto dwa założenia wstępne. Pierwsze, że stosunek rodziny Chodźków do rosyjskiego zaborcy wynikał z jej patriotyzmu i lojalności wobec Rzeczypospolitej. Drugie, że wpływ na losy poszczególnych członków rodziny miała polityka, jaką Rosja prowadziła w badanym okresie wobec Polaków. Oznacza to, że dokonująca się z czasem zmiana położenia Chodźków była spowodowana zmianami tej polityki. Hipoteza badawcza obejmuje stwierdzenie decydującego wpływu polityki państwa rosyjskiego na kariery zawodowe i losy członków rodziny Chodźków w badanym okresie. Chodźkowie mimo politycz-

³ W tomie 3 *Polskiego Słownika Biograficznego* Janowi Chodźce i jego trzem synom poświęcono ponad dziesięć stron (s. 380-390). Por. T. TURKOWSKI, *Jan Chodźko*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności 1937, s. 384-385.

⁴ S. URUSKI, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa: Gebethner i Wolff 1905, s. 220-221.

⁵ A. FURIER, *Józef Chodźko 1800-1881. Polski badacz Kaukazu*, Warszawa: Trio 2001.

⁶ N.N. BOL'SHAKOV, V.V. VAYNBERG, P.N. NIKITIN, *Iosif Ivanovich Khodz'ko. Uchenyy-geodezis*, Moskwa: Izd-vo geodezicheskoy literatury 1960 // Н. БОЛЬШАКОВ, В. ВАЙНБЕРГ, П. НИКИТИН, *Иосиф Иванович Ходзько. Ученый-геодезист*: Москва: Изд-во геодезической литературы 1960; V. MRKTYCHYAN, *Iosif Ivanovich Khodzko. General, geodiyezist, chelovek*, Mińsk: Izdatel'stvo Czetyrie-chetverti 2020 // В. МРКТЫЧЯН, *Иосиф Иванович Ходзько. Генерал, геодезист, человек*, Минск: Издательство Четыре-четверти 2020.

nych ograniczeń i podziałów utrzymywali kontakty rodzinne i osiągnęli sukcesy zawodowe. Od daty urodzenia synów Jana i Klary Chodźków zależało, czy trafili oni na rosyjską służbę, czy też na emigrację. Druga hipoteza odnosi się do dorobku poszczególnych osób, który niezależnie od czasu i miejsca powstania był znaczący.

Cezury przyjęte dla badania trudno określić precyzyjnie, obejmują one czas od zawarcia związku małżeńskiego przez Jana Chodźkę i Klarę Korsak oraz narodzin ich dzieci na początku XIX wieku, do śmierci bohaterów artykułu w drugiej połowie XIX wieku – Jan zmarł w 1851 r., a jego żona rok po nim. Synowie przeżyli rodziców o kilka dekad – Józef zmarł w 1881 r., a Aleksander dziesięć lat po nim.

Co najmniej dwa elementy mają znaczenie wykraczające poza to badanie. Pierwszy jest związany z tym, że badanie obejmuje czas wielkich zmian pozycji polskiej szlachty w zaborze rosyjskim po rozbiorach. Po utracie własnego państwa i krótkim okresie współpracy z Rosją na początku XIX wieku, w latach dwudziestych zaczęła rosnąć siła antypolskich działań władz. Były one skierowane przeciw tej grupie społecznej, uznawanej za największe zagrożenie dla rosyjskiego panowania na Ziemiach Zabrzanych. Dlatego postawę młodszego potomstwa Chodźków zdominowała walka z zaborcą⁷. Drugim elementem jest odnotowane w tytule monografii Tadeusza Łepkowskiego dotyczącej badanego okresu, jego znaczenie dla kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego i jego elit. Chodźkowie wzięli aktywny udział w tym procesie i należeli do tej części szlachty, która zamieniła gospodarowanie w majątkach ziemskich na zajęcia pozarolnicze⁸.

Artykuł tworzą trzy części, prezentujące chronologicznie losy bohaterów powiązane ze zmianami rosyjskiej polityki wobec polskiej szlachty. W pierwszym rozdziale przedstawiono rodzinę Jana i Klary Chodźków od narodzin pierwszoroźnego Józefa w 1800 r. do ich śmierci w połowie stulecia. Najwięcej uwagi udzielono zaangażowaniu młodych Chodźków w działalność tajnych organizacji studenckich w Wilnie. Drugi rozdział ukazuje realizację karier zawodowych Chodźków, rozpoczętą przez ojca i starszych braci – Józefa i Aleksandra, przed powstaniem listopadowym, w warunkach określonych przez

⁷ Wrogą politykę wobec polskiej szlachty prowadzili wszyscy zaborcy, a różniła się ona stosowanymi metodami. Trzy państwa rozbiornicze porozumiały się już w 1797 r. (potem też wielokrotnie) w sprawie własności ziemi polskich szlachciców, którzy mieli majątki w kilku zaborach – otrzymali oni pięć lat na decyzję, których się pozbędą, aby być poddanymi jednego władcy. Konsekwencją tych działań było zabieranie polskich majątków, co pozbawiło ich właścicieli źródła utrzymania i zmusiło do szukania nowych zajęć.

⁸ Por. T. ŁEPKOWSKI, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764-1870*, Warszawa: PWN 1967.

państwo rosyjskie. Trzeci rozdział prezentuje aktywność polityczną i zawodową młodszych braci – Michała, Stanisława i Napoleona Feliksa, która była wyrazem sprzeciwu wobec polityki rosyjskiej w stosunku do Polaków, a obejmuje okres późniejszy – powstania listopadowego i pobytu na emigracji we Francji.

Chodźkowie napisali wiele publikacji i wytworzyli dużą liczbę materiałów archiwalnych. Szczególnie cenna dla tego badania jest korespondencja bohaterów artykułu przechowywana w bibliotekach krajowych. Wykorzystano zasób bibliotek polskich: Biblioteki Narodowej, Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Duże znaczenie mają dokumenty z Biblioteki w Kórniku, które pozwoliły przedstawić dokonania mniej znanych, młodszych braci Chodźków – Stanisława, Napoleona Feliksa i Michała⁹.

Najwięcej opublikowanych materiałów dotyczy Aleksandra Chodźki, który jako przyjaciel Adama Mickiewicza pojawia się w wielu pracach poświęconych wieszczowi. Cenne są listy Aleksandra wysyłane do takich adresatów w kraju, jak Józef Ignacy Kraszewski i Stefan Buszczyński, przechowywane w Bibliotece Jagiellońskiej i Bibliotece Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności¹⁰. Oparte na nich publikacje przedstawiają Aleksandra jako literata, badacza Persji, współpracownika i następcę Mickiewicza w Collège de France. Z niektórymi adresatami listów brata korespondował także Józef¹¹. Korespondencja Aleksandra ujawnia jego poglądy polityczne i społeczne oraz dostarcza informacji o życiu prywatnym. Artykuły o nim są zazwyczaj oparte na obszernej kwerendzie źródeł polskich i zagranicznych, pomijają jednak ostatni obszar¹².

⁹ Biblioteka Kórnicka [dalej: BK], rkps, sygn. 02528, Materiały dotyczące sfinansowania wynalazku nawozu „atmosferycznego” przez Stanisława Chodźkę; rkps, sygn. 7356/1-2, Listy do Jana Działyńskiego w sprawach publicznych i prywatnych. Bruliony, vol. 1-2, 1851-1880.

¹⁰ Listów Aleksandra jest więcej, co widać w zbiorach UJ. Por. BJ, rkps 9237 III, Listy różnych osób do różnych adresatów z lat 1828-1933. T. 3.

¹¹ R. GADAMSKA-SERAFIN, *Aleksander Chodźko – romantyk i uczony-orientalista*, [w:] *Romantyzm uniwersytecki: kulturotwórcza rola ośrodków akademickich w pierwszej połowie XIX wieku*, red. E. Dąbrowicz, M. Lula, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2019, s. 137-171.

¹² Pola badań Aleksandra ograniczane są do problematyki orientalnej, skupionej na Persji: J. REYCHMAN, *Aleksander Chodźko, wielki orientalista polski (1804-1891)*, „Problemy” 12(1956), nr 5(122), s. 353-355; I. WALC-BEZOMBES, *Kourroglou ou l’histoire de l’impossible traduction en français de l’épopée du bandit persan*, „Annales de l’Académie des Sciences Polonaise” 14(2014), s. 205-222; R. GADAMSKA-SERAFIN, *Aleksander Chodźko – romantyk i uczony-orientalista*, s. 137-171.

Związki Aleksandra Chodźki z Adamem Mickiewiczem akcentują jego biogramy, jak napisany przez Mariana Zdziechowskiego w wydany przez Marię Chełmońską albumie wybitnych Polek i Polaków XIX stulecia¹³. Trafili tam także jego koledzy i przyjaciele, ważni dla Chodźków, jak Tomasz Zan. Badacze dorobku wieszczą zadbali również o publikację jego korespondencji z Aleksandrem Chodźką¹⁴. Takie podejście do problemu dominowało co najmniej do wybuchu wojen światowych, po których dużo dokumentów przechowywanych przez Muzeum Mickiewicza i Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie przepadło, utrudniając pełne zbadanie dorobku Aleksandra Chodźki. Jednak ciągle są odkrywane nowe informacje o jego życiorysie i dokonaniach. Ostatnio wizerunek Aleksandra ulega uzupełnianiu, bo badacze dostrzegli, że prezentowanie go jako badacza Persji, w istotny sposób ogranicza zakres prac i dokonań. Wskazywana jest konieczność poszerzenia jego pola badawczego na cały Bliski Wschód i Bałkany¹⁵.

Sporo publikacji dotyczy dokonań Józefa Chodźki, który był badaczem Kaukazu i twórcą jego triangulacji. Te działania miały istotne znaczenie dla rozwoju badań geograficznych Kaukazu, bo kierując utworzonym w 1850 r. Kaukaskim Oddziałem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego Józef wydawał czasopisma z materiałami na temat jego geografii i etnografii. Przedstawieniu dokonań tego geodety poświęcone zostały książki i artykuły wydawane od dawna w Rosji i na Białorusi, które prezentują go jako rosyjskiego lub białoruskiego geodetę. Dopiero wydana niedawno w Mińsku książka odnotowuje polskie pochodzenie Józefa¹⁶. Nieliczne polskie publikacje wymieniają pierwszy polski opis kaukaskiej geografii, którego rękopis przechowuje Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie¹⁷.

Michał, Stanisław i Napoleon Feliks Chodźkowie nie doczekali się dotąd wielu publikacji o sobie, ale pozostawili cenną spuściznę, która zostanie przypomniana. Tylko pierwszy ma krótką notkę w *Polskim Słowniku Biograficznym*, a najmniej napisano o Stanisławie. Artykuł uzupełnia ten brak badań,

¹³ M. ZDZIECHOWSKI, *Aleksander Borejko Chodźko*, [w:] *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, t. 1, Warszawa: Wydany staraniem Maryi Chełmońskiej 1901, s. 230-235.

¹⁴ *Listy Aleksandra Chodźki do Adama Mickiewicza*, oprac. J. Odrowąż-Pieniążek, „Pamiętnik Literacki” 53(1962), nr 3, s. 253-294.

¹⁵ E. SIEMIENIEC-GOŁAŚ, *Orientalista – Aleksander Chodźko i jego wkład w popularyzację języka tureckiego*, „Orient. Wczoraj i Dziś” 31(2020), nr 4, s. 29-42.

¹⁶ W. MRKTYCZJAN, *Iosif Ivanovich Khodzko. General, geodiyezist, chelovek*; В. МРКТЫЧЯН, *Иосиф Иванович Ходзко. Генерал, геодиезист, человек*.

¹⁷ Jego edycja w: A. FURIER, *Józef Chodźko*, s. 127-199.

wykorzystując dokumenty dotyczące jego pracy naukowej z zasobu Biblioteki Kórnickiej¹⁸. Cennym źródłem do prezentacji drogi życiowej Michała i Stanisława są ich publikacje i materiały na temat wydarzeń, w których brali udział. Istotne znaczenie dla tej części artykułu mają badania własne, które ujawniły nowe fakty z jego życia¹⁹.

Z KRZYWICZ DO MIŃSKA I WILNA

Jan Chodźko urodził się w szlacheckiej rodzinie Józefa Chodźki i Konstancji z Bujnickich w 1777 r. i otrzymał imię po dziadku. Jego rodzice gospodarowali w dobrach ziemskich Krzywicz i Parafianowo. Pierwsze należały wtedy do powiatu wileńskiego, a drugie do powiatu oszmiańskiego. Po ukończeniu na miejscu szkoły prowadzonej przez zakonników, Jan wyjechał do Wilna, gdzie uczył się w Szkole Głównej Litewskiej (od 1795 r. przemianowana na Szkołę Główną Wileńską). Zapewniło mu to wykształcenie oparte na nowoczesnym programie nauczania wprowadzonym przez Komisję Edukacji Narodowej. Lata nauki ukształtowały jego światopogląd. Po śmierci ojca w 1794 r. musiał się szybko usamodzielnąć. W związku z tym, że był wtedy małoletni, o jego dalszym losie i sprawach majątkowych zdecydował król Stanisław August Poniatowski na sejmie w Grodnie. Po kilku latach zawarł związek małżeński z Klarą z Korsaków, z którą doczekali się liczного potomstwa – sześciu synów i córek. Jan zaopiekował się Leonardem, którego jego dzieci traktowały jak brata. Razem z rodzeństwem wychowywał się w Krzywiczach kuzyn Dominik Cezary, który w młodym wieku utracił rodziców. Zasłynął później jako kronikarz Uniwersytetu Wileńskiego, który zadbał o upamiętnienie swego opiekuna. Jan wspierał rozwój kariery krewniaka, wprowadzając go do łóż masonskich i pomagając rozwinąć talent literacki²⁰.

Chodźkowie z Krzywicz byli blisko związani z krewnymi, którzy budowali pozycję ich rodu na Litwie. Mieli oni także ważne znaczenie dla wykształcenia i rozwoju intelektualnego Jana i jego dzieci. Na wyróżnienie wśród krew-

¹⁸ Niedawno dokonania Stanisława przypominał w Polsce badacz historii chemii: I.Z. SIEMION, *Wynalazcy z niepospolitej rodziny*, „Wiadomości Chemiczne” 62(2008), nr 1-2, s. 745-757.

¹⁹ Obejmują one kwerendę dokumentów z zasobu BK i przywołanie mało znanych publikacji. Por. M. CHODŹKO, *Dziesięć obrazów wyprawy do Polski 1833 r. Poema*, Paryż: Maulde i Renou 1841.

²⁰ D.C. CHODŹKO, *Jan Chodźko*, s. 274. Autor wyjaśnił, że powodem przeprowadzki Jana do Wilna było objęcie stanowiska prokuratora dóbr po Radziwiłłach, które odziedziczyła księżniczka Stefania – córka księcia Dominika Radziwiłła (zmarł w 1798 r.). Nie oznaczało to jednak zerwania przez niego kontaktów z Mińskiem.

nych ważnych dla rodziny Jana Chodźki zasługuje Ignacy Chodźko, który urodził się w 1720 r. i był jezuitą. Od kasaty zakonu w 1773 r. współpracował z Komisją Edukacji Narodowej i wykształcił w Wilnie kilka pokoleń litewskich szlachciców. Po śmierci w 1794 r. swoją bogatą bibliotekę przekazał Janowi, co powiększyło jego księgozbiór i miało duże znaczenie dla podniesienia poziomu kształcenia dzieci²¹.

Dwóch Chodźków zrealizowało kariery w Paryżu długo przed jego synami. Najpierw trafił tam Szymon Chodźko, a później Leonard Chodźko – jako sekretarz księcia Michała Kleofasa Ogińskiego. Leonard z powodu działalności patriotycznej był zmuszony opuścić na kilka lat stolicę Francji, ale wrócił tam i zamieszkał na stałe w 1826 r. Odtąd intensywnie zajmował się działalnością niepodległościową i pracą naukową. Opublikował kilkaset prac na temat polskiej historii, a jego aktywność była znana i szanowana przez rodzinę Jana Chodźki, z którą prowadził korespondencję. Paryska kariera Leonarda ułatwiła synom Jana działania emigracyjne po przyjeździe do tego miasta. Salon prowadzony przez jego żonę umożliwił im poznanie emigracyjnych elit i podjęcie działań²².

Rodzina Chodźków należała do grupy ziemiańskiej, która aktywnie uczestniczyła w życiu politycznym i społecznym Litwy. Aktywność polityczna Jana Chodźki nie ograniczała się do stron rodzinnych. Widać to szczególnie dobrze po wymuszonej przez okoliczności przeprowadzce do Mińska, gdzie rodzina zamieszkała w domu przy ulicy Dominikańskiej. Stał się on miejscem polskiej aktywności i zebrań towarzystwa. Miasto po 1793 r. znalazło się w granicach Rosji i było niewielkim wielonarodowym ośrodkiem, z dużymi grupami ludności żydowskiej, ruskiej, polskiej i niemieckiej. W okresie pracy na stanowisku sędziego, poza wykonywaniem obowiązków sądowych, Jan aktywnie uczestniczył w życiu kulturalnym miasta. Rozwijał działalność wolnomularską i publikował patriotyczne odezwy w lokalnej prasie²³.

Działalność polityczna i kulturalna prowadzona przez Jana Chodźkę miała duży wpływ na rozwój dzieci. Tworzyła ona atmosferę domu rodzinnego, w którym odbywały się różne spotkania i dyskusje. Literackim wyrazem postawy obywatelskiej Jana w gorącym okresie marszu Napoleona na Moskwę

²¹ S. BEDNARSKI, *Chodźko Ignacy (1720-1792)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 382. Drugi Ignacy Chodźko urodził się znacznie później, bo w 1794 r. i zasłynął jako pisarz bajek.

²² Leonard Chodźko położył ogromne zasługi dla zachowania dokumentów dotyczących historii Polski od XVII wieku i polskich organizacji emigracyjnych z pierwszej połowy XIX wieku. Opublikował 125 tomów zawierających te dokumenty. Korespondencja z członkami rodziny w Bibliotece Narodowej [dalej: BN], rkps, sygn. 7881 II, Odpisy listów różnych do Leonarda Chodźki.

²³ L. HASS, *Wolnomularstwo w Europie środkowo-wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1982, s. 274-278.

była sztuka teatralna – *Litwa Oswobodzona, czyli przejście Niemna. Komedia oryginalna wierszem w 1 akcie, do szczęśliwego odrodzenia się ojczyzny naszej zastosowana*. Wystawiono ją w Mińsku 15 sierpnia 1812 r. i w tymże roku została wydana drukiem. Trzeba tu odnotować wielką miłość Jana do teatru, która wyrażała się w wystawianiu różnych sztuk teatralnych, także z jego udziałem i członków rodziny jako aktorów. Dochód z tych przedstawień przeznaczano na cele dobroczynne²⁴.

W okresie napoleońskim Jan Chodźko stanął po stronie litewskich sił politycznych popierających sojusz z Francją. Gdy Napoleon ruszył na Moskwę latem 1812 r., Jan zajął z grupą przyjaciół magazyny rosyjskie w Mińsku i ocalił je przed zniszczeniem, żeby potem przekazać wojskom napoleońskim. Taka postawa nie była powszechna na Litwie, gdzie część szlachty, z tak znanymi rodami jak Ogińscy, stanęła po stronie Rosji. Stało się tak m.in. dlatego, że egoizm szlachty z Korony dyskryminował szlachtę litewską. W jej ocenie za długo utrzymywano niesprawiedliwe warunki podziału stanowisk państwowych, obowiązujące od czasu zawarcia unii lubelskiej, które dawały więcej stanowisk państwowych Koronie. Było to widoczne na przykład w liczbie mandatów poselskich i senatorskich. W takim kontekście przemiany polityczne i likwidacja Księstwa Warszawskiego po decyzjach kongresu wiedeńskiego były trudne do zaakceptowania dla polskiej szlachty. Na ziemiach centralnych dawnej Rzeczypospolitej utworzono Królestwo Polski, które było połączone unią personalną z Rosją. Szlachta mieszkająca tam mogła liczyć na nieco łagodniejsze traktowanie niż na ziemiach wschodnich²⁵.

Na terenach włączonych do Rosji, szlachta znalazła się w trudnym położeniu. Car Aleksander I był królem Polski i polska szlachta była zobowiązana do posłuszeństwa wobec niego. Panowanie obcego monarchy nie było czymś nowym w Polsce, bo od czasu pierwszej elekcji w 1573 r. państwem wielokrotnie rządzili obcy monarchowie. Tym razem jednak władca nie został wybrany przez szlachtę na elekcji, ale został narzucony siłą. Chociaż to panowanie nie wywołało od razu powszechnego protestu szlachty, to jednak nie uzyskało powszechnej akceptacji. Odtąd kwestia lojalności wobec Rosji i jej władców stała się najważniejszym elementem dzielącym społeczeństwo²⁶.

²⁴ Kopię rękopisu tej sztuki przechowywała Biblioteka Narodowa w Zbiorach Rapperswilskich, sygn. 772 (została zniszczona w 1944 r.). Obszerniej o tym, że Jan zapraszał aktorów warszawskich i jakie sztuki wystawiał, napisał: D.C. CHODŹKO, *Jan Chodźko*, s. 275.

²⁵ O metodach sprawowania rządów przez Rosję na tym terenie por. Sz. ASKENAZY, *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim 1800-1900*, Lwów: Nakł. Księg. H. Altenberga 1903.

²⁶ J. CZUBATY, *Zasada „dwóch sumień”: normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795-1815)*, Warszawa: Neriton 2005, s. 9-20. W tytule rozdziału dotyczącego lat 1795-1806 umieszczono słowa „czas zdrady”.

Po przegranej przez Napoleona wojnie z Rosją Jan Chodźko musiał wyjechać do Warszawy, skąd powrócił w rodzinne strony po ogłoszeniu przez cara amnestii. Odnalazł swoje miejsce w nowej rzeczywistości politycznej i zajął się pracą w systemie oświaty. Jan Chodźko został mianowany wizytatorem szkół podlegających Uniwersytetowi Wileńskiemu, co ułatwiało mu nadzorowanie kształcenia dorastających dzieci. Podobnie jak wielu szlachciców z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim na czele, próbował budować poprawne relacji z nowymi władzami²⁷.

Bliskim współpracownikiem Jana był Tomasz Zan, który pełnił obowiązki jego sekretarza. Był niewiele starszy od jego synów i dlatego szybko zaprzyjaźnił się z nimi, ucząc podopiecznych aktywności na różnych polach²⁸. Miński dom państwa Chodźków był otwarty dla gości i w 1818 r. stał się miejscem zebrań Towarzystwa Literackiego, które liczyło dwanaście osób. Stamtąd starsi bracia Chodźkowie trafili do wileńskich organizacji studenckich²⁹.

Zaostrzenie polityki Rosji wobec polskiej szlachty w latach dwudziestych XIX wieku zamknęło możliwości współpracy z państwem rosyjskim. Pod jej wpływem już po kilku latach Jan zweryfikował swoje stanowisko wobec zaburcy i podjął działalność patriotyczną. Został za to uwięziony w 1827 r. i przewieziony do twierdzy Pietropawłowskiej w Petersburgu. Po długim śledztwie wyrok ogłoszono w 1829 r. W następnym roku wrócił do domu, gdzie został poddany nadzorowi policji. Nie cieszył się długo wolnością, bo po kilku miesiącach zesłano go na Ural razem z synem Władysławem. Przebywali tam aż do 1834 r., co uniemożliwiło obojgu wzięcie udziału w powstaniu listopadowym³⁰.

Przedstawione uwarunkowania polityczne określały możliwości działania rodziny Chodźków po 1815 r. i wpływały na dokonywane przez jej członków wybory. Ich konsekwencją było już po kilkunastu latach od tej daty rozproszenie rodziny po świecie. Jan z Władysławem trafili na zesłanie, a Józef

²⁷ Badacze wskazują na rok 1823 jako datę kończącą dynamiczny rozwój Uniwersytetu Wileńskiego, co było zbieżne z odchodzeniem od polityki prorosyjskiej wybitnych polskich polityków. Por. M.K. DZIEWANOWSKI, *Księżę wielkich nadziei. Biografia księcia Adama Czartoryskiego*, Wrocław: Atlas 2 1998.

²⁸ Tomasz Zan (1796-1855) urodził się w Kochaczynie pod Orszą; od 1815 r. studiował na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Był aktywnym uczestnikiem i jednym z założycieli organizacji studenckich: Towarzystwa Filomatów, „Promienistych”, prezesem Zgromadzenia Filaretów, członkiem Towarzystwa Szubrawców. Ma spory dorobek literacki, który jest mało znany, ale dostępny na portalu Polona.

²⁹ H. MOŚCICKI, *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816-1824*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska” 1924, s. 63-64.

³⁰ T. TURKOWSKI, *Chodźko Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 384-385.

i Aleksander, którzy wcześniej wstąpili na służbę rosyjską, przebywali z dala od Polski – pierwszy w Mołdawii, a drugi w Persji. Ich młodsi bracia – Michał, Napoleon Feliks i Stanisław po zakończeniu nauki w Wilnie przebywali w domu do wybuchu powstania w 1830 r. Wzięli w nim udział i po klęsce wyemigrowali na Zachód. Tylko Klara z córką Zofią pozostały w rodzinnych stronach. Po powrocie z zesłania Jan stracił podupadający majątek w Krzywiczach, który został sprzedany. Jan z żoną zamieszkali odtąd w folwarku Janowszczyzna w guberni mińskiej, który dzierżawili. Z powodzeniem zajmował się tam pracą literacką. Publikował także pod pseudonimem Jan ze Świsłoczy, a wydane przez niego w Wilnie w latach 1837-1847 dwanaście tomów *Pism rozmaitych* zyskało uznanie we wszystkich zaborach³¹.

Próba powrotu do aktywności urzędniczej podjęta przez Jana w 1851 r. zakończyła się tragicznie. Mianowano go wtedy członkiem komisji budowniczej mińskiej, a podróż do Mińska przypłacił chorobą i śmiercią. Jana Chodźkę pochowano w majątku Zasławie, należącym do męża Zofii – Tytusa Naborowskiego. Tam zamieszkała po jego śmierci Klara, która zmarła rok później. Została pochowana obok męża w grobowcu Naborowskich³².

JÓZEF I ALEKSANDER W ROSYJSKIEJ SŁUŻBIE

Po okresie nauki w domu, gdzie wychowaniem dzieci Chodźków zajmowała się Klara z pomocą Tomasza Zana, dorastający chłopcy uczyli się w mińskich i wileńskich szkołach średnich. Ten okres nauki był oparty na bogatej bibliotece i wychowaniu domowym, którego ważną część stanowiła religia. Dobrze przygotowało to młodych Chodźków do studiów w Wilnie. Znajomość z Zanem była kontynuowana w czasie nauki w szkołach średnich i po rozpoczęciu studiów w Uniwersytecie Wileńskim. Synowie Jana nie tylko tam studiuwali, ale także kontynuowali rozpoczęte wcześniej w domu rodzinnym działania. Aktywność Chodźków przyczyniła się do utworzenia wileńskich organizacji studenckich, do których starsi bracia trafili za sprawą Zana. W 1819 r. wraz z grupą „Mińszczan” utworzył on w Wilnie „Towarzystwo Sześciu” czyli Towarzystwo Myślącej Młodzieży. Potem Józef Chodźko z kolegami powołał do życia Towarzystwo Przyjaciół Pożytecznej Zabawy, znane jako „Promieniści”³³.

³¹ J. CHODŹKO, *Pisma rozmaite autora „Pana Jana ze Świsłoczy”*, t. 1-6, Wilno 1837; t. 7-11, Wilno 1841; t. 12, Wilno: druk A. Marcinkowskiego 1842.

³² D.C. CHODŹKO, *Jan Chodźko*, s. 279-280.

³³ H. MOŚCICKI, *Z filareckiego świata*, s. 158.

Rozwijanie literackich zainteresowań przez braci Chodźków w wieku młodzięcym stanowiło ważny element ich kształcenia i wychowania. Jednak nie zawsze decydowało o wyborze kierunku studiów, który miał w przyszłości posłużyć zdobyciu zawodu mogącego zapewnić im utrzymanie. Dlatego chociaż Józef Chodźko interesował się w młodości literaturą (jego nazwisko jest na liście magistrów filozofii z 1818 r.), to w czasie studiów uczęszczał na kilka kursów – filozofii, astronomii i geodezji. Wykorzystując zdolności do przedmiotów ścisłych, z pasją studiował także astronomię, która była bardzo przydatna w pomiarach geodezyjnych. Korzystał z opieki jednego z najwybitniejszych polskich astronomów tamtych czasów – Jana Śniadeckiego³⁴.

Powodów zainteresowania Józefa geodezją było kilka. Nowy kierunek studiów był perspektywiczny w związku z pismem skierowanym przez władze do rektora Uniwersytetu Wileńskiego, w sprawie naboru specjalistów z tego zakresu do prac przy rozpoczynanej właśnie triangulacji Rosji. W uczelni przekształcono wtedy istniejący kurs dodatkowy geodezji w nowy kierunek studiów. Józef wybrał rozwijaną dynamicznie geodezję, jako najlepiej rokującą pod względem możliwości znalezienia pracy po studiach. Uczył się z nowych podręczników i słuchał wykładów profesora Michała Pełki Polińskiego, który był wybitnym specjalistą w tej dziedzinie. Rekomendacja Śniadeckiego ułatwiła mu uzyskanie miejsca w oddziale dowodzonym przez Karla Tennera, który kierował pracami triangulacyjnymi na pobliskich terenach³⁵.

Realizacja rozpoczętej w 1816 r. triangulacji Cesarstwa Rosyjskiego była zadaniem niezwykle trudnym ze względu na obszar prac. Dlatego jej wykonanie wymagało sporządzenia dokładnego planu i zatrudnienia dużej grupy specjalistów. Pierwsze samodzielne pomiary w ramach tego projektu Józef Chodźko przeprowadził w styczniu 1820 r. z oddziałem topograficznym rosyjskiej armii, do którego został skierowany przez Tennera³⁶.

³⁴ Jan Śniadecki (1756-1830) pochodził spod Gniezna i po niezwykle bogatym w dokonania życiu naukowym trafił do Wilna, gdzie pracował jak profesor Uniwersytetu Wileńskiego do śmierci. Miał rozległe zainteresowania i orientację w badaniach naukowych na świecie. W matematyce propagował rachunek prawdopodobieństwa. Zgłosił potrzebę wykonania triangulacji ziem polskich, o czym napisał w dziele opublikowanym w 1846 r.: E. RASTAWIECKI, *Mappografia Polski*, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1981, s. 69-79.

³⁵ A. FURIER, *Józef Chodźko*, s. 35-38. W Polsce ceniona jest fachowość Tennera, ale krytycznie komentuje się jego wierną służbę Rosji. Napisał o tym autor zarysu dziejów polskiej kartografii wojskowej, wskazując na udział Tennera w tłumieniu powstania listopadowego na Litwie w 1831 r. Por. B. OLSZEWICZ, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa 1921, s. 121-123.

³⁶ S. KRYŃSKI, *Z dziejów triangulacji na ziemiach Polski. Triangulacja pruska 1832-1914*, Warszawa: PWN 1970, s. 3-26.

Wyniki działań terenowych Józefa Chodźki zrealizowanych w latach dwudziestych XIX wieku na terenach dzisiejszej Białorusi, Litwy i zachodniej Łotwy (Kurlandia) zostały dobrze ocenione przez przełożonych, dzięki czemu młody geodeta otrzymywał kolejne, samodzielne zadania geodezyjne. W związku z tym, że w kolejnych latach realizował prace pomiarowe na terenach leżących niedaleko od stron rodzinnych, mógł utrzymywać bliskie kontakty z rodziną³⁷. Wtedy jeszcze służba w wojsku zaborcy nie oznaczała zdrady, bo car był przecież królem Polski. Sytuacja zmieniała się, gdy Rosja pod rządami kolejnych władców nasiliła antypolski kurs polityczny³⁸.

W 1830 r. Józef Chodźko został skierowany na teren Mołdawii, gdzie prowadził pomiary geodezyjne przy działającym tam wojsku rosyjskim. Nie mógł więc wziąć udziału w powstaniu listopadowym. Jego samodzielność i kompetencje zwróciły uwagę przełożonych i w 1832 r. awansował na stopień sztabkapitana. Rosjyscy biografowie zwracają uwagę na znaczenie wykonanych przez niego samodzielnie pomiarów geodezyjnych na terenie Mołdawii i Wołoszczyzny oraz wykreślonych planów twierdz, jak Silistria. Część tych działań zrealizował poza służbą, czym wzbudził uznanie otoczenia. W efekcie po przeniesieniu nad Bosfor został skierowany do pracy sztabowej i awansował do stopnia pułkownika³⁹.

W czasie prac geodezyjnych prowadzonych przez Józefa daleko od kraju toczyły się walki powstania listopadowego, co nie było dla niego obojętne. Interesujących informacji o jego stosunku do tamtych wydarzeń dostarcza korespondencja, jaką znad Bosforu prowadził w sposób tajny z przebywającym w Paryżu Leonardem Chodźką. Z zachowanych listów wynika, że dzielił się z nim przemyśleniami na temat powstania 1830 r. i losów sprawy polskiej. Swój stosunek do walki o niepodległość jasno określił, krytykując sposób jej prowadzenia. Przywołajmy fragment jednego z listów, który został napisany wiosną 1834 r.:

³⁷ A. CHWALBA, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999, s. 27-39. Działania te nasiliły się po przegranych powstaniach i dlatego badacz analizujący okres 1864-1915 użył dla tej polityki określenia „odpolaczanie” instytucji państwowych.

³⁸ Okres panowania Mikołaja I jest krytycznie oceniany przez polskich badaczy. Por. S. WĘGRZYNOWICZ, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec mikołajowskiej polityki Rosji w latach 1846-1856*, Kraków: Arcana 2014.

³⁹ L. VAYNBERG, *Iosif Khodz'ko*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar'* // Л. ВАЙНБЕРГ, *Иосиф Ходзько*, [w:] *Русский биографический словарь*, t. XX, Petersburg 1901, s. 387; B. ZWOLSKI, *Chodźko Józef (1800-1881)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 385-386.

Cośmy zrobili w ogólnej sprawie! – wielkie nic! Twoi dwaj bracia, wierni przysiędze, kładąc na siebie suknię, która honoru nosi nazwę, wiernie wypełnili surowe honoru prawa, i młodszy bodaj nigdy nie zagojone rany nosi – rany braterską zadane dłonią – rany w walce przeciwko najświętszej sprawy (!) odebrane! Mnie i Aleksandra mojego, bo twój przy kądzieli ukochanej czas walki przepędził, dobrowolnie przyjęte obowiązki oddaliły z pola, gdzie tyle walecznych chlubny znalazło koniec. Zrazu zdawało się, że los wskazuje możliwość udziału w walce za niepodległość, w walce, gdzie wybór dla mnie i chwilę obojętnym być nie mógł, gdy nazwisko nasze, które dzięki tobie jeszcze bardziej stawało się groźne wrogom, połało [słowo nieczytelne] się, stanęło wbrew wszystkim w przeszłości nadziejom. Muszę ci szczegóły opisać, ponieważ Leonardzie byłeś mimo chęci wszystkiego powodem⁴⁰.

Zapotrzebowanie na zdolnego geodetę skierowane przez dowodzącego wojskami kaukaskimi gen. Eugeniusza Gołowina do przełożonych doprowadziło do przeniesienia Józefa Chodźki na Kaukaz w 1840 r. Przyjechał tam w czasie, gdy południowa część regionu była już podporządkowana Rosji, a walki toczyły się na północy regionu. Był to okres ogromnych zmian w sposobie zarządzania regionem, związany z ustanowieniem namiestnictwa kaukaskiego. Pierwszym namiestnikiem i głównodowodzącym wojskami na Kaukazie został zasłużony w wojnie z Napoleonem i zarządzaniu Krymem Michaił Woroncowa. Radykalnie zmienił on od połowy lat czterdziestych XIX wieku politykę Rosji wobec regionu. Z jednej strony zwiększył intensywność walk z powstaniem Szamila na Kaukazie Północnym, a z drugiej – przyciągał do władz miejscową szlachtę. Otworzył kraj na rosyjską kulturę i inwestycje. Sam zgromadził duży księgozbiór, czym wskazał kierunek przemian, obejmujących tworzenie na Kaukazie szkół i instytucji naukowych. Zasługi Woroncowa były takie duże, że po śmierci w centrum Tbilisi wzniesiono mu pomnik (został zniszczony w 1922 r.), a główne place i ulice w mieście nazwano jego nazwiskiem. Realizacja rozpoczętej przez Woroncowa modernizacji Kaukazu wymagała rozwinięcia jego infrastruktury, opartego na dokładnych mapach⁴¹.

⁴⁰ Aby uniknąć kontroli cenzury, korespondencja była przesyłana przez przypadkowe osoby i dlatego listy trafiały do adresata z dużym opóźnieniem – raz na kilka lat. Por. BN, rkps, sygn. 7881 II, Odpisy listów różnych do Leonarda Chodźki, List Józefa Chodźki do Leonarda Chodźki z 4/16 kwietnia 1834 roku, k. 116-117.

⁴¹ Karierę Woroncowa prezentuje wydana dwa lata po jego śmierci książka: M.P. SHCHERBININ, *Biografiya general-fel'dmarshala Knyaza Mikhaila Semenovicha Vorontsova* // М.П. ЩЕРБИНИН, *Биография генерал-фельдмаршала Князя Михаила Семеновича Воронцова*, Sankt Petersburg 1858. O jego rządach na Kaukazie w: A. FURIER, *Polacy w Gruzji*, Warszawa: Trio 2009, s. 64-67 nn.

Mianowanie Józefa Chodźki na stanowisko dowódcy Oddziału Topograficznego Korpusu Kaukaskiego rozpoczęło najważniejszy okres jego kariery zawodowej. Kluczowym zadaniem było sporządzenie planu triangulacji Kaukazu i jego dokładnych map. Pracę zaczął od szkolenia podwładnych, prowadząc pomiary geodezyjne w okolicach Tbilisi. Ich efektem było wykreślenie pierwszych dokładnych map tych terenów. Potem zaplanował i razem z geodetami wojskowymi wykonał pomiary i przeliczenia wyników pomiarów geodezyjnych na Kaukazie. Samodzielnie przeprowadził dużą część pomiarów w terenie i dokonał ich przeliczeń. Nie było to łatwe z dwóch powodów. Pierwszy to ukształtowanie terenu i konieczność prowadzenia prac w trudno dostępnych miejscach, położonych na dużych wysokościach. Drugim były zagrożenia związane z toczącą się na terenach działań geodetów wojną kaukaską. Dlatego pomiary wykonywano pod ochroną oddziału kozaków, odpierając niekiedy ataki plemion górskich⁴².

Zebrany materiał naukowy i pierwsze wyniki triangulacji kaukaskiej Józef zaczął publikować już w czasie realizacji prac pomiarowych. Na podstawie prac triangulacyjnych wykreślono pod koniec jego życia pierwsze dokładne mapy Kaukazu. Dzięki temu wytyczono trasy nowych szlaków komunikacyjnych, także kolejowych, co przyspieszyło w drugiej połowie XIX wieku rozwój gospodarczy regionu. Józef kierował oddziałem topograficznym do przejścia na emeryturę w 1865 r. Mieszkał w Tbilisi, ale w sezonach letnich, sprzyjających prowadzeniu prac terenowych, dużo czasu spędzał na wyprawach badawczych na Kaukazie⁴³.

Po przejściu na emeryturę Józef więcej czasu spędzał w Tbilisi, gdzie dzielił swoją uwagę pomiędzy rodzinę i prowadzenie badań kaukaskich. Miał w tej dziedzinie istotne dokonania jako wiceprzewodniczący Kaukaskiego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (przewodniczącym był wielki książę). Formalnie powstało ono w 1850 r., bo taką datę ma dekret carski, ale działalność rozpoczęło rok później. Realizowało pionier-

⁴² A. FURIER, *Józef Chodźko*, s. 63-126. W 1858 r. Oddział Topograficzny został przekształcony w Wojskowy Oddział Topograficzny Sztabu Głównego Kaukaskiej Armii.

⁴³ Relacje z działań geodezyjnych Józef Chodźko publikował w czasopiśmie wydawanych w Tbilisi przez Kaukaski Oddział Rosyjskiego Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego. Jednym z pierwszych był artykuł wydrukowany zaraz po jego utworzeniu: I. KHODZKO, *Svod nablyudeniy, proizvedennykh v raznykh mestakh Kavkazskogo i Zakavkazskogo kraya 16/28 iyulya 1851*, „Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] // *Свод наблюдений, произведенных в разных местах Кавказского и Закавказского края 16/28 июля 1851*, „Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 1852, кн. 1.

skie badania kaukaskiej geografii, etnografii i statystyki, publikując ich wyniki w wydawanych przez Oddział czasopismach. Pojawiały się tam także wyniki badań naukowych na temat języków i obyczajów ludów kaukaskich. Józef Chodźko sporządził pierwszy dokładny opis kaukaskiej geografii, który został opublikowany w języku rosyjskim⁴⁴.

Karierę wojskową Józef Chodźko zakończył w stopniu generała, a jej symboliczne uwieńczenie stanowiła prezentacja na wystawie w Paryżu pierwszych dokładnych map Kaukazu, wykonanych na podstawie wyników triangulacji kaukaskiej przez kartografów wojskowych, którymi dowodził przyjaciel Józefa – Hieronim Stebnicki. Opisał on dokonania Chodźki w artykule opublikowanym po zakończeniu prac triangulacyjnych⁴⁵.

W Kaukaskim Oddziale Rosyjskiego Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego Józefa Chodźkę zastąpił Leonard Zagórski, który wcześniej z nim współpracował. Badacz ten zrealizował mało znane w Polsce badania etnograficzne na Kaukazie i opublikował ich wyniki. W Rosji uznawany jest za rosyjskiego etnografa i językoznawcę, ale był polskim szlachcicem z Wołynia. Jego najważniejszymi osiągnięciami naukowymi są badania zwyczajów ludów kaukaskich (też w Dagestanie) i słownik języka kurmandżyjskiego⁴⁶.

Na emeryturze czas wypełniały Józefowi także badania naukowe i podróże. Wspomniany wyżej wyjazd do Paryża w 1876 r. stał się okazją do odnowienia relacji rodzinnych, bo mieszkali tam jego trzej bracia i Leonard. Kontakty z nimi potwierdza odnaleziony w czasie kwerend w Tbilisi przekład na język polski *Mazepy* Byrona, opublikowany w Paryżu przez Michała. Książka

⁴⁴ I. KHODZKO, *Obshchiy vzglyad na orografiyu Kavkaza*, „Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] // *Общий взгляд на топографию Кавказа*, „Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 1884, t. VI, s. 243-245 (wcześniej wydano tekst w formie książki: И. ХОДЗЬКО, *Орография Кавказа*, Тифлис 1863).

⁴⁵ I. STEBNITSKIY, *Zapiska o kavkazskoy triangulyatsii, sostavlenna v 1869 g.*, „Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] // H. STEBNICKI, *Записка о кавказской триангуляции, составлена в 1869 г.*, „Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 1871, kn. 4, otdiel 5, s. 7-20; M.N. GERSEVANOV, S.M. ZHITKOV, *Iyeronim Ivanovich Stebnitskiy. Biograficheskiy ocherk* // M.N. GERSEVANOV, S.M. ZHITKOV, *Iyeronim Ivanovich Stebnitskiy. Biograficheskiy ocherk*, Sankt Peterburg: Институт инженеров путей сообщения 1898.

⁴⁶ Nekrolog Leonarda Zagórskiego opublikowany w ostatnim przygotowanym przez niego numerze czasopisma „Izvestiya Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] // „Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 10(1889-1891), No 1, s. I-VIII (tamże omówienie jego publikacji i dokonań).

została подарowana Józefowi przez brata, a odnaleziony egzemplarz ma dedykację zapisaną na stronie tytułowej: „Bratu Józefowi – Michał”⁴⁷.

W drodze powrotnej z Paryża do Tbilisi Józef zatrzymał się w Krakowie, gdzie nawiązał kontakt z Akademią Umiejętności. Instytucję wskazał bratu zapewne Aleksander, który pozostawał w bliskich kontaktach z jej twórcą – Stefanem Buszczyńskim. Ten powstaniec styczniowy i wybitny intelektualista wyprzedził epokę przedstawiając w swoich publikacjach koncepcję integracji europejskiej, która miała doprowadzić do powstania jednego państwa na kontynencie ze stolicą w Brukseli. Józef spotkał się w Krakowie z prezesem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego Józefem Majerem i подарował mu wydawane przez Kaukaski Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego czasopisma przeznaczone dla krakowskiej biblioteki Akademii Umiejętności. Był to drugi po Uniwersytecie Warszawskim komplet tych wydawnictw w Polsce, co miało duże znaczenie dla rozwoju polskiego kaukazoznawstwa. Wykorzystując swoją pozycję wysokiego dowódcy wojskowego na Kaukazie, który był ceniony przez przełożonych, Józef Chodźko wielokrotnie pomagał rodakom zesłanym na Kaukaz. Wiedzieli o tym krewni potrzebujących pomocy i dlatego kierowali do niego bezpośrednio z kraju prośby o pomoc. Ślady takich interwencji zawierają wspomnienia wydrukowane przez zesłańców i korespondencja Józefa⁴⁸.

Józef Chodźko publikował nie tylko na temat kaukaskiej geografii, ale także narzędzi pomiarowych i wybranych problemów badań geofizycznych. Interesował go na przykład problem odchylenia przyciągania ziemskiego spowodowanego przez góry kaukaskie. Jego publikacje ukazały się w kilku językach. Aktywnie wspierał Polaków mieszkających w Tbilisi, popierając takie inicjatywy, jak budowa kościoła pod wezwaniem świętych Piotra i Pawła. Przyjaźnił się z jego proboszczem ks. Maksymilianem Orłowskim, który okazał mu wsparcie po śmierci żony. Duchowny pomógł Józefowi Chodźce w realizacji ostatniej woli, dzięki czemu uposażył swoim majątkiem wielu krewnych⁴⁹.

⁴⁷ A. FURIER, *Józef Chodźko*, s. 117 (fotografia strony tytułowej książki od Michała z dedykacją).

⁴⁸ Taką pomoc Józef Chodźko okazał Ludwikowi Janiszewskiemu, Janowi Nadorowskiemu i innym, których krewni zwracali się do niego osobiście. Por. A. FURIER, *Józef Chodźko*, s. 113. Fakty te pomijają niektóre publikacje, chociaż wspominają o nich nawet relacje spisane w XIX wieku. Por. A. FURIER, *Badania kontaktów Polski z Gruzją – nauka między literaturą i polityką*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2024, nr 3(42), z. 2, s. 30-68.

⁴⁹ Na temat życia prywatnego Józefa Chodźki informacje zawiera korespondencja z Józefem Ignacym Kraszewskim: Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ], rkps 6492 IV, Korespondencja Józefa Ignacego Kraszewskiego. Seria III: Listy z lat 1863-1887. T. 32, C (Chodźkiewicz – Choynacki).

Zaczynając od wieku XIX, a kończąc na czasach współczesnych, Józef Chodźko był prezentowany przez badaczy w Rosji jako rosyjski geodeta. Nieco później w Białorusi uznano go za białoruskiego geodetę. Podobnie postąpiono tam z Janem Chodźką, którego zaczęto traktować jako białoruskiego działacza oświatowego. Trudno to zaakceptować, bo służby w wojsku rosyjskim nie można uznać za element decydujący o identyfikacji narodowej. Z kolei kształtowanie się białoruskiej tożsamości narodowej zaczęło się dopiero po śmierci Jana i Józefa, więc trudno mówić o ich białoruskości⁵⁰.

Młodszy o cztery lata od Józefa Aleksander Chodźko studiował na tej samej co starszy brat uczelni i karierę zawodową rozpoczął także od pracy dla Rosji. Od starszego brata Aleksander różnił się obszarem aktywności, bo od najmłodszych lat interesował się poezją i literaturą, a nie wykazywał talentu do przedmiotów ścisłych. Po okresie edukacji domowej i szkolnej w gimnazjach mińskim i wileńskim, od 1820 r. studiował na Wydziale Literatury i Sztuk Wyzwolonych Uniwersytetu Wileńskiego. Zakończył je po trzech latach z tytułem kandydata filozofii. Znajomość z Adamem Mickiewiczem i Tomaszem Zanem oraz poparcie Józefa ułatwiły mu przyjęcie do Koła Filomatycznego. Razem ze starszym bratem aktywnie uczestniczył w pracach tej studenckiej organizacji, co miało duży wpływ na ukształtowanie jego wizji świata i postawy życiowej. Dzisiaj nie zawsze dobrze rozumiane są powody i znaczenie stworzonych przez studentów wileńskich tajnych organizacji filomatów i filaretów, do których należeli Chodźkowie. Zazwyczaj ogranicza się ich omawianie do aspektu politycznego i związanych z nim prześladowań członków przez władze rosyjskie. Jednak studentów z tych organizacji łączyło znacznie więcej, niż romantyczne uniesienia i srogi kary ze strony zaborcy. Były to więzy przyjaźni opartej na zamiłowaniu do promowania idealistycznej wizji świata i pracy dla budowania jego lepszej przyszłości. Byli szlachetnymi ludźmi, którzy ślubowali przez całe życie pracować dla dobra ojczyzny. Unikali doraźnej polityki i uważali, że odrodzenie narodowe jest możliwe przez rozwijanie nauki i cierpliwe pomnażanie dorobku w każdej dziedzinie aktywności. Ignacy Zdanowicz cel istnienia Koła Filomatów zawarł w takich słowach:

Filomaci pod przysięgą zobowiązywali się przez całe życie pracować dla dobra Ojczyzny, nauki i cnoty, wpływać przykładem i radą na uczącą się młodzież, zrazu uniwersytecką, a następnie w innych naukowych zakładach; ciągle po skończeniu

⁵⁰ Białoruski autor zmienił narrację na ten temat cytując wyniki polskich badań przywołane w tym artykule: V. MRKTYCHYAN, *Iosif Ivanovich Khodzko. General, geodiyezist, chelovek* // В. МРКТЫЧАН, *Іосиф Іванавіч Ходзько. Генерал, геодіезыст, чалавек*, s. 8-10.

uniwersytetu komunikować sobie wiadomości o swoich pracach i wymagać podobnych sprawozdań od kolegów, aby im nie pozwolić gnuśnieć w bezczynności i do ciągłego szlachetnego zajęcia pobudzać. Jedyńm ich celem było staranie się o wywyższenie narodu z upadku za pomocą otwartego i legalnego działania na otaczającą współczesność⁵¹.

W życiu Aleksandra Chodźki przynależność do Koła Filomatycznego odegrała ogromną rolę, bo zbliżyła go do Adama Mickiewicza. Trzeba pamiętać, że Koło było organizacją elitarną, bo po utworzeniu w 1817 r., liczyło razem z nim 20 członków. Opierając się na Kole utworzono w 1820 r. kilkakrotnie liczniejsze Zgromadzenie Filaretów, w którym kształtowało się duchowe życie Aleksandra. Wielkim wstrząsem było dla niego rozpoczęte w maju 1823 r. przez Nikołaja Nowosilcowa i Lwa Bajkowa śledztwo w sprawie obu patriotycznych organizacji studentów wileńskich. Józef pracował już jako geodeta i to uchroniło go od aresztowania, a Aleksander został razem z kolegami zatrzymany i osadzony w więzieniu. Miał zaledwie 19 lat, gdy trafił do celi, w której spędził pół roku – od października 1823 r. do kwietnia 1824 r. Po zwolnieniu z więzienia na wyrok oczekiwał w domu. Wyrok był surowy, bo oprócz usunięcia z uniwersytetu skazywał go na zesłanie w głąb Rosji, co mogło się zakończyć tragicznie. Dopiero pisemna interwencja ojca u Nowosilcowa spowodowała zmianę tej decyzji. List napisany przez Jana Chodźkę do Nowosilcowa zawierał prośbę o okazanie łaski Aleksandrowi i zapewniał, że jest on wiernym poddanym cesarza, gotowym służyć mu swoimi zdolnościami⁵².

Odpowiedzią władz na list Jana była zamiana miejsca zesłania Aleksandra na Petersburg, co umożliwiło mu podjęcie nauki w tamtejszej Szkole Języków Wschodnich. Była to instytucja ważna dla realizowanej przez Rosję polityki imperialnego rozwoju, bo dostarczała kadr dyplomatycznych umożliwiających jej realizację. Absolwenci byli wysyłani do rosyjskich placówek dyplomatycznych w Azji, gdzie pełnili najczęściej funkcję tłumaczy⁵³.

⁵¹ I. ZDANOWICZ, *Pamiętnik o filomatach i filaretach*, Paryż: Księgarnia Luxemburska 1872, s. 5.

⁵² J. BOROWCZYK, *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823-1824*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2003, s. 710-711. Wiele lat później list Jana do Nowosilcowa stał się pretekstem do oskarżenia go o zdradę przez Joachima Lelewela, co wywołało ostrą reakcję przebywających na emigracji synów.

⁵³ W Rzeczypospolitej dopiero Stanisław August Poniatowski podjął próbę stworzenia takiej szkoły. Dlatego w rokowaniach na Wschodzie polscy posłowie i politycy korzystali z usług obcych tłumaczy, co miało fatalne konsekwencje, bo skutkowało sprzedawaniem polskich tajemnic dyplomatycznych innym państwom, a zatem nieskutecznością realizowanych działań. Brak przygotowanych kadr utrudniał też działania obozu patriotycznego w XIX w. Por. A. FURIER, *Kaukaz w polskich planach walki o niepodległość w XIX wieku*, „Studia Polonijne” 40(2019), s. 101-122.

Odbywanie przez Aleksandra Chodźkę wyroku w Petersburgu odpowiadało interesom Rosji, która prowadząc aktywną politykę zagraniczną potrzebowała do jej realizacji kadr dyplomatycznych. W związku z trudnością w rekrutowaniu ich spośród szlachty rosyjskiej, której synowie niechętnie podejmowali studia, władze korzystały z talentów obcokrajowców będących i niebędących poddanymi cara. Dodajmy, że działania takie dotyczyły wszystkich dziedzin nauki rosyjskiej i szkolnictwa wyższego, które w czasie tworzenia pierwszych instytucji naukowych w XVIII wieku były pozbawione własnych kadr. Sytuacja zaczęła się zmieniać na początku XIX wieku, ale nadal kadrę naukową wyższych uczelni stanowili często obcokrajowcy – w tym Polacy, Niemcy, Skandynawowie⁵⁴.

Wilno, gdzie studiowali Chodźkowie, było na początku XIX wieku jednym z nielicznych ośrodków uniwersyteckich w Rosji umożliwiających zdobycie wyższego wykształcenia. Zakładane wtedy w Rosji uniwersytety nie mogły często z powodu braku kandydatów i kadry rozpocząć działalności. Braki własnej kadry naukowej i niechęć rosyjskiej szlachty do studiowania były tak duże, że uczelnie w Rosji rekrutowały wykładowców i studentów spoza grupy rosyjskiej. Władze akceptowały taką politykę w interesie państwa, bo potrzebowały wykształconych osób do pracy w państwowych instytucjach. Dlatego korzystały także z polskiego dorobku przy wyposażaniu bibliotek uniwersyteckich i dostarczaniu uczelniom pomocy dydaktycznych. Dotyczyło to także zatrudniania wykładowców. Wykorzystywano też sytuację polityczną, jak po klęsce powstania 1830 r., gdy w rosyjskich uniwersytetach zatrudniano kadrę zlikwidowanych polskich szkół i uczelni wyższych. Przekazano im też zagrabione w tych placówkach oświatowych książki i pomoce dydaktyczne. Konsekwencją tej polityki było dopuszczenie do studiowania w Rosji Polaków, czego przykładem był Uniwersytet w Kijowie, którego pierwsze lata działalności, z powodu obecności dużej grupy Polaków, są określane mianem „polskiego okresu”⁵⁵.

Znający kilka języków Aleksander był doskonałym kandydatem na studenta Szkoły Języków Wschodnich, kształcącej dragomanów, czyli tłumaczy

⁵⁴ Ludwik Bazylow podał, że pod koniec XVIII wieku wśród 108 członków istniejącej od połowy tego stulecia Petersburskiej Akademii Nauk, było tylko 24 Rosjan. Por. L. BAZYLOW, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1986, s. 18. Wskazał też, że w grupie naukowców pracujących w Rosji na początku XIX wieku dominowali Niemcy, a w grupie wykładowców tworzonych wtedy uniwersytetów znalazła się także duża grupa Polaków. Tamże, s. 208-211.

⁵⁵ J. TABIŚ, *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim (1834-1863)*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1974, s. 26-27 nn.

dla potrzeb rosyjskiej dyplomacji. Pobyt w rosyjskiej stolicy wykorzystał do nauczania się języków wschodnich i rozwijania talentów literackich. Było to możliwe, bo jego pobyt w tym mieście przypadł na okres wielkich zmian związanych z jego rozwojem. Wznoszone wtedy w Petersburgu monumentalne budowle wyrażały imperialne aspiracje władców Rosji i potwierdzały wzrost znaczenia politycznego ich państwa. Z ożywieniem intelektualnym związane było tworzenie salonów i ich otwieranie się na zachodnie nowinki. Jednym z następstw tych przemian był wzrost aktywności szlacheckich reformatorów, który doprowadził do protestu dekabrystów w 1825 r. Wydarzenie to zakończyło w Rosji okres otwartej na wpływy zachodnie polityki Aleksandra I, a rozpoczęło czas ostrego kursu politycznego wobec wszelkich prądów liberalnych⁵⁶.

W Petersburgu mieszkała w latach dwudziestych XIX wieku duża grupa polska, którą ożywił przyjazd Adama Mickiewicza. Aleksander Chodźko w tym czasie uczył się i poznawał twórczość rosyjskich poetów zainteresowanych romantyzmem. Zbliżył się do Mickiewicza, który brylował w petersburskich salonach i tworzył kolejne wielkie dzieła, jak *Konrad Wallenrod*⁵⁷. W czasie pobytu Mickiewicza w Petersburgu Aleksander był jego przewodnikiem i zaufanym przyjacielem, co jeszcze bardziej związało go z poetą. Zapewne dlatego towarzyszył mu w drodze do portu w Kronsztadzie, skąd, korzystając z pomocy przyjaciół, poeta wyjechał z Rosji⁵⁸.

W czasie kilkuletniego pobytu w Petersburgu Aleksander Chodźko nauczył się języka perskiego i zrealizował młodzieńcze pasje literackie. Napisał i opublikował pierwsze przekłady literatury obcej i swoje wiersze. Z tych wierszy powstał wydany drukiem w 1829 r. tom zatytułowany *Poezye*, który zdobył uznanie czytelników, a nawet doczekał się wznowień i przekładów (na rosyjski i francuski). Wśród wierszy znalazły się *Elegie perskie*, które wskazywały na rozwijanie zainteresowań poezją Orientu⁵⁹.

Aleksander wykorzystywał na początku kariery literackiej umiejętności zdobyte w Wilnie – tłumaczył utwory greckie, dedykując ich przekłady swo-

⁵⁶ W Rosji wzrosło obecnie zainteresowanie badaniami salonów i kółek literackich z XIX wieku, co pokazuje prowadzenie badań na ten temat i wznawianie publikacji, które powstały wcześniej. Por. *Literaturnyye salony i kruzhki. Pervaya polovina XIX veka*, red. N.L. Brodskiy // *Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века*, ред. Н.Л. Бродский, Moskwa 2024 (wznowienie książki z 1929 r. wydrukowanej przez Центр, тип. НКВМ).

⁵⁷ M. BOGUCKA, *Kultura naród trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 roku*, Warszawa: Trio 2008, s. 246-268.

⁵⁸ L. BAZYLOW, *Polacy w Petersburgu*, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1984, s. 153-154.

⁵⁹ A. CHODŹKO, *Poezye*, Petersburg: nakł. autora 1829. Tom swoich wierszy Aleksander zedyktował Byronowi i poprzedził obszernym erudycyjnym wstępem.

jemu profesorowi języka greckiego z czasów uniwersyteckich. Problematyka klasyczna była bezpieczna politycznie. Potem zajął się tłumaczeniem dzieł orientalnych, co umożliwiła mu zawarta za pośrednictwem Juliana Sękowskiego znajomość z azerbejdżańskim wykładowcą w szkole języków – Muhammedem Dżafarem Topczybaszym. Dzięki niemu Polak zaczął poznawać kulturę Orientu, zbierając już w Petersburgu informacje o zwyczajach mieszkańców Persji i zależnych od niej terenów bliskowschodnich. Miało to istotne znaczenie dla jego dalszej kariery zawodowej⁶⁰.

Wyznaczenie Aleksandrowi Chodźce Persji, jako miejsca służby w rosyjskiej dyplomacji, rozpoczęło jego badania Bliskiego Wschodu. W drodze do miejsca pracy na terenie Persji – przez Astrachań i Baku – zachorował na cholera, co umożliwiło mu poznanie Kaukazu. Przed objęciem obowiązków musiał bowiem zmienić zaplanowaną trasę i z Baku pojechał do Tbilisi, gdzie został wyleczony. Na Kaukazie zwiedził, opisany w jednym z pierwszych artykułów, wieczny ogień w Surchanach koło Baku. O wrażeniach z Kaukazu i odkrytych tam osobliwościach napisał w listach do przyjaciół⁶¹.

Działania podejmowane przez Aleksandra w czasie pracy w rosyjskiej służbie konsularnej i szybki awans dowodziły uznania przełożonych, ale nie miały dla niego najważniejszego znaczenia. Istotniejsze było to, że w ramach obowiązków służbowych podróżował po całym regionie – od wybrzeży Morza Kaspijskiego po odległe ziemie leżące na południu i wschodzie ówczesnej Persji. W listach i publikacjach opisał wyprawę do Kaukaskich Wrót i na tereny dzisiejszego Iraku. Poznawał tam zwyczaje mieszkańców i ich kulturę codzienną. Opublikował w języku rosyjskim omówienia tych podróży i nawiązał kontakty ze spotkanymi badaczami zachodnimi⁶².

Zebrane w czasie pobytu na Bliskim Wschodzie materiały i nawiązane kontakty umożliwiły Aleksandrowi po jedenastu latach napisanie i wydanie książki zawierającej cenne naukowo ustalenia na temat zwyczajów jego mieszkańców.

⁶⁰ A.J. CHODUBSKI, *Azerbejdżan – Polska. Odłony kontaktów kulturowych*, Toruń: Adam Marszałek 2015, s. 165-166. Topczybaszy występuje w literaturze także jako Topczybaszew z dodanym do nazwiska perskim określeniem pozycji stanowej *mirza*, co oznacza księcia.

⁶¹ *List Aleksandra Chodźki do Tomasza Zana z 4/16 kwietnia 1830 roku*, [w:] *Korespondencja filomatów. Wybór*, oprac. Z. Sudolski, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1999, s. 418.

⁶² Kaukaskie Wrota to nazwa dwóch wąskich przesmyków na zachodnim i wschodnim brzegach Morza Kaspijskiego, gdzie wysokie góry zbliżają się do morza, umożliwiając komunikację między terenami leżącymi na południu i północy tych wybrzeży. Por. J. REYCHMAN, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1972. Przykładem publikacji z tego okresu jest: A. CHODŹKO, *Widok Gilanu, wyjętek z listu pana Aleksandra Chodźki, pisanego w roku zeszłym w Persji*, „Tygodnik Petersburski”, cz. VII, z 21/5 II 1833 r., nr 6, s. 39-40.

Obejmowały one także pionierskie badania Kurdów. Wyjazd do Londynu umożliwił opublikowanie dzieła naukowego na temat poznanego regionu w języku angielskim, które stało się przepustką do dalszej kariery naukowej. Dzięki temu po kilku latach mógł złożyć w paryskiej ambasadzie Rosji rezygnację ze służby dla niej i rozpocząć nowy, emigracyjny rozdział życia. Książka cytowana zazwyczaj pod skróconym tytułem *Specimens of the popular poetry of Persia* do dzisiaj budzi zainteresowanie i jest analizowana przez badaczy⁶³. Najnowsze publikacje cytując jej pełny tytuł wskazują, że główny bohater, pieśniarz i szlachetny rozbójnik Karroglu nie był Persem, jak podają niekiedy badacze. Występuje on w kulturze tradycyjnej ludów wielkiego obszaru obejmującego tereny od Anatolii i Kaukazu aż po tereny nadkaspjskie⁶⁴.

O bliskości relacji łączących Aleksandra Chodźkę z Adamem Mickiewiczem na emigracji wiele mówi zachowana korespondencja, w której ujawnił rzeczywiste powody wyjazdu z Persji i rezygnacji ze służby dla Rosji. Wyznał w nim poecie:

Bóg i ludzie dobrzy wiedzą, że ruska sprawa jest złą sprawą. Służąc jej grzeszyłem przeciw Bogu i przeciw krajowi. Przez jedenaście lat pobytu na Wschodzie myśl ta stała mi ciągle przed oczyma, budziła ze snu, gryzła sumienie. Byli ze mnie radzi, bo służyłem uczciwie, nieraz zręcznie. Nagrody i pochwały mię nie cieszyły, wśród kolegów byłem cudzy, inny niż myślą, cierpiałem... Nie znalazłszy w widokach służebnych potrzebnego żywiołu, rzuciłem się do poezji wschodniej, lecz ta lepiej poznana znudziła mię. Rozpusta z kobietami wschodnimi nie na długo ogłuszyła głos wstający zewnątrz. Potrzeba moralnego odrodzenia się coraz więcej była nieodbyta. Wyjechałem wreszcie z Persji. Widok Konstantynopola odnowił mię⁶⁵.

W przywołanym fragmencie widać szczerą ideową motywację podjętej przez Aleksandra Chodźkę decyzji o zakończeniu służby w rosyjskiej dyplomacji. Doceniając ją trzeba dodać, że sprawa została upubliczniona, bo rezygnacji dokonał składając list do cara w ambasadzie w Paryżu. Zawierał on wezwanie do zmiany prowadzonej wobec Polaków polityki. Aleksander pod-

⁶³ A. CHODŹKO, *Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, orally collected and translated, with philological and historical notes by Alexander Chodzko*, Londyn: Printed for the Oriental 1842.

⁶⁴ I. WALC-BEZOMBES, *Kourroglou ou l'histoire de l'impossible traduction en français de l'épopée du bandit persan*, „Annales de l'Académie des Sciences Polonaise” 14(2014), s. 205-206.

⁶⁵ J. REYCHMAN, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie*, s. 258-259.

pisał go jako „konsul w Teheranie i Persji”, co nadało mu oficjalną formę. Takie zachowanie wobec monarchy absolutnego uznano w Rosji za niedopuszczalne. Dlatego sprawa miała negatywne konsekwencje dla rodziny pozostającej na jej terenie – Józefa zmuszono do napisania listu do brata, w którym prosił go o zmianę stanowiska i powrót do Rosji. Tę korespondencję przekazano także drogą oficjalną – przez rosyjską ambasadę w Paryżu. W imieniu Aleksandra odpowiedzieli na ten list Mickiewicz z Towiańskim, którzy podtrzymali wcześniejszą odmowę powrotu Aleksandra. Ta wymiana listów pokazywała, jak duży wpływ na losy rodziny Chodźków miała w badanym okresie polityka⁶⁶.

Obok opisanej wcześniej motywacji ideowej decyzji Aleksandra o pozostaniu na Zachodzie, ważne znaczenia dla niej miały sukcesy naukowe związane z wcześniejszym pobytem w Londynie. W tym mieście nawiązał kontakty z wybitnymi angielskimi orientalistami, którzy wsparli w 1842 r. publikację jego książki o zwyczajach mieszkańców Persji. Zbudowała ona pozycję Polaka jako wybitnego badacza tej problematyki, a wkrótce pojawiły się jego kolejne opracowania na temat Persji. Początkowo dotyczyły one najlepiej poznanych obszarów nadkaspjskich i kultury tradycyjnej ich mieszkańców. Potem rozwijały badania poszczególnych grup etnicznych (jak Kurdowie) i kultury wysokiej Persji (np. teatru)⁶⁷.

Pobyty w Londynie miał dla Aleksandra bardzo duże znaczenie, bo od lat młodości był miłośnikiem i propagatorem poezji George’a Byrona. Przebywając w tym mieście, rozwijał więc młodościowe pasje literackie. Dlaczego jednak nie pozostał w Londynie, ale osiadł w Paryżu? Powodów było kilka, najważniejszym było oparcie, jakie dla Aleksandra stanowili przebywający tam krewni i przyjaciele. Stolica Francji była też centrum polskiej emigracji, co umożliwiało znalezienie oparcia u przyjaciół oraz podejmowanie działań niepodległościowych. Istotne znaczenie miało wsparcie okazane Aleksandrowi przez Mickiewicza i, nie zawsze odnotowywane przez badaczy, motywy osobiste tej decyzji⁶⁸.

⁶⁶ Obszerniej na ten temat w: A. FURIER, *Józef Chodźko*, s. 52-53.

⁶⁷ Por. A. CHODŹKO, *Le Ghilan ou Les marais Caspiens. Description historique et géographique du pays qui borde au sud la Mer Caspienne*, Paryż: Comon 1850. Przegląd jego publikacji w: R. GADAMSKA-SERAFIN, *Aleksander Chodźko – romantyk i uczonego-orientalista*, s. 154-165.

⁶⁸ W utworach Anglika pojawiał się poznany przez Polaka Kaukaz, co mogło dodatkowo zbliżyć go do jego twórczości. Przypomnijmy jedno z najważniejszych dzieł George’a lorda Byrona z 1813 r. – *Giaura*, w którym najważniejszą postacią żeńską jest gruzińska niewolnica Leila, ukończona tytułowej postaci – pochodzącego z Wenecji niewiernego – Giaura.

Adam Mickiewicz od studiów w Wilnie i pobytu w Petersburgu był przyjacielem Aleksandra Chodźki. Miało to ogromne znaczenie nie tylko dla rozwoju jego kariery zawodowej, ale przede wszystkim dla stabilizacji rodzinnej. Zawarta wcześniej przez Mickiewicza w Szwajcarii znajomość z rodziną Jundziłłów doprowadziła do przedstawienia Aleksandra Helenie Jundziłłównie. Po krótkim narzeczeństwie w 1847 r. zawarli związek małżeński. Skoligacona z rodziną ostatniego polskiego króla rodzina pochodziła z Litwy, co zbliżyło małżonków i pomogło im ułożyć zgodne pożycie. Małżeństwo było szczęśliwe, chociaż przeżywało też trudne chwile (jak po przedwczesnej śmierci córeczki). Aleksander i Helena doczekali się liczного potomstwa – trzech synów i dwóch córek. Rodzice byli bardzo dumni z ich osiągnięć, odległych od obszaru zainteresowań ojca. Aleksander z miłością pisał o swoich dzieciach do przyjaciół, informując w listach o ich wyjazdach i sukcesach⁶⁹.

Przez pierwszą dekadę pobytu w Paryżu Aleksander pozostawał w cieniu wieszczki, z powodzeniem rozwijając swoją karierę badacza Orientu. Mimo nowych obowiązków nie zaniedbywał pracy naukowej, publikując tak ważne prace, jak ogłoszona w 1852 r. gramatyka języka perskiego⁷⁰. Persja dominowała w publicystyce Aleksandra na początku kariery naukowej. Dlatego za jej badacza był uważany aż do wieku XX⁷¹.

Niezależnie od pracy naukowej Aleksander angażował się w działania obozu niepodległościowego. Przykładem takiej aktywności politycznej było zatrudnienie go przez francuskie ministerstwo spraw zagranicznych w czasie wojny krymskiej jako eksperta od spraw wschodnich. Napisał wtedy słownik francusko-turecki dla walczących żołnierzy i ekspertyzy (także na temat Kaukazu). Poszerzenie obszaru badań na Turcję wskazywało na otwartość badawczą Aleksandra i rozwijanie badań naukowych. Otrzymał za to później od Francji wysokie odznaczenie – Legię Honorową. Dziękując za nie, list do cesarza rozpoczął słowami: „Jestem Polakiem”, czym jasno określił swój stosunek do ojczyzny. Odznaczenie mogło pomóc w przejęciu po śmierci Mickiewicza stanowiska kierownika Katedry Słowiańskiej w Collège de France. Odtąd zajął się także badaniami Bałkanów, chociaż nadal publikował o Persji i Bliskim Wschodzie. W tym okresie kariery zawodowej Aleksander z powodzeniem

⁶⁹ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [dalej: BPAUiPAN], sygn. 2064, t. 1, List Aleksandra Chodźki do Stefana Buszczyńskiego z 15 kwietnia 1868 r., k. 201-202; List z 30 stycznia 1869 r., k. 237. Buszczyński po przeprowadzce do Krakowa kierował Towarzystwem Naukowym Krakowskim i Akademią Umiejętności.

⁷⁰ Por. A. CHODŹKO, *Grammaire persane, ou Principes de l'iranien moderne*, Paryż: Imprimerie Nationale 1852.

⁷¹ J. REYCHMAN, *Aleksander Chodźko, wielki orientalista polski*, s. 353-355.

zrealizował badania naukowe i próby literackie, które nie zawsze są doceniane przez badaczy. Ten obszar aktywności był jednak bardzo ważny, bo po wojnie krymskiej ujawniło się znaczenie południa Europy w polityce międzynarodowej. Skierowało to na Bałkany uwagę polskich działaczy niepodległościowych na emigracji, którzy ten region próbowali wykorzystać do walki o niepodległość Polski⁷².

Okres samodzielnej pracy naukowej Aleksandra Chodźki po śmierci Mickiewicza, gdy objął Katedrę Słowiańską w Collège de France, jest ciekawy i wartościowy. Chodźko doskonale orientował się w zmianach, jakie dokonywały się w europejskich stosunkach międzynarodowych po wojnie krymskiej. Poszerzył pole badawcze z Orientu na Bałkany, rozwijając badania poprzednika i akcentując ich znaczenia w polityce europejskiej. Prowadził nie tylko badania naukowe Słowiańszczyzny, ale także utrzymywał kontakt z krajem promując tę problematykę. Stefan Buszczyński zaprosił go do współpracy z wydawanym w Krakowie od 1869 r. „Krajem”, który prezentował liberalne i pozytywistyczne stanowisko, przeciwstawiając się konserwatywnemu „Czasowi”. Aleksander podziękował za zaproszenie związane ze świętowaniem rocznicy tego czasopisma i zaproponował, że napisze o relacjach Polski, Litwy i Rusi oraz wpływach Moskwy⁷³.

Określenie poglądów Aleksandra w wieku dojrzałym i kontaktów z krajem jest możliwe dzięki jego korespondencji. Można w niej znaleźć wiele informacji dotyczących aktywności zawodowej i społecznej, ale także rozważania o życiu prywatnym i poglądach na przemiany polityczne. Dobrze pokazują to listy do Stefana Buszczyńskiego, które zawierają obszerne analizy sytuacji politycznej we Francji i Europie⁷⁴. W tej korespondencji znajdujemy trafną prognozę Aleksandra dotyczącą wzrostu znaczenia potęgi niemieckiej i ciekawe rozważania po przegranej przez Francję rywalizacji z Prusami. Było to wydarzenie ważne dla Polaków, którzy po przegranej przez Francuzów w 1870 r. wojnie z Prusami, na tym państwie opierali swoje nadzieje na odzyskanie niepodległości. Zadziwia przenikliwość Aleksandra, który na początku

⁷² W czasie wojny krymskiej 1853-1856 Polacy próbowali w Turcji utworzyć oddziały walczące po stronie koalicji z Rosją (Pułki Kozaków Sułtańskich i Dywizja Zamoyskiego). Por. A. FURIER, *Kaukaz w polskich planach walki o niepodległość*, s. 109-117.

⁷³ BPAUiPAN, rkps, sygn. 2064, t. 1, List Aleksandra Chodźki do Stefana Buszczyńskiego z 8 lutego 1869 r., k. 249-250.

⁷⁴ BPAUiPAN, rkps, sygn. 2064, t. 1, List Aleksandra Chodźki do Stefana Buszczyńskiego z 13 sierpnia 1871 r., k. 380-381. List dotyczy spraw Fundacji Muzeum Historii Polski w Rapperswilu i wskazuje setną rocznicę niewoli jako moment, który ma ta instytucja upamiętnić.

1871 r. prawie cały list poświęcił obszernej analizie uwarunkowań politycznych we Francji i ocenie rządów Napoleona III⁷⁵.

W listach do Buszczyńskiego Aleksander przedstawiał rozważania na temat rozwoju sytuacji politycznej w Europie, akcentując zagrożenia wynikające ze wzrostu potęgi niemieckiej. Uwagi na ten temat powtarzały się także w listach do innych osób w kraju, jak do Józefa Ignacego Kraszewskiego. Z tym pisarzem korespondowali także jego bracia – Józef i Michał⁷⁶. Analiza korespondencji Aleksandra dowodzi dużego zainteresowania dokonującymi się przemianami politycznymi na kontynencie. Pozwalało to zaobserwować interesującą ewolucję jego poglądów. Widząc kryzys państwa francuskiego, w 1874 r. Aleksander posunął się nawet do postawienia Francji na tym samym poziomie, co pozostającej pod zaborami Polski. Wyraził też nadzieję, że obu krajom pomoże Bóg. To nie jedyne odwołanie do Boga w jego korespondencji⁷⁷.

Aleksander Chodźko swoimi dokonaniem już za życia zasłużył na uznanie świata, co wyraziło się w przyznaniu mu licznych odznaczeń państwowych – francuskich, rosyjskich i perskich. Jego publikacje wielokrotnie wznawiano aż po czasy współczesne. Był po ojcu jedynym Chodźką, który szybko doczekał się szacunku rodaków. Zaliczono go do grona wybitnych Polaków już w XIX wieku, a informacje o nim, zawierające spis dokonań życiowych, zamieściły opublikowane wtedy artykuły biograficzne w języku polskim i francuskim. Prezentowały one dorobek naukowy Aleksandra i informacje dotyczące jego życia prywatnego⁷⁸.

LEONARD, MICHAŁ, STANISŁAW I FELIKS – Z LITWY DO FRANCJI

Najbardziej zasłużony w rodzinie Chodźków dla polskiej kultury tworzonej na emigracji w XIX wieku był rówieśnik Józefa – Leonard Borejko Chodźko. Urodził się w 1800 r. jako syn posła na Sejm Ziemi Grodzieńskiej Ludwika Chodźki, który wziął udział w powstaniu kościuszkowskim. Jego

⁷⁵ BPAUiPAN, rkps, sygn. 2064, t. 1, List Aleksandra Chodźki do Stefana Buszczyńskiego z lutego 1871 r., k. 380-381; sygn. 2064, t. 2, list z marca 1873, k. 37-38; sygn. 2064, t. 2, list z marca 1873 r., k. 43-44.

⁷⁶ BJ, rkps, 6492 IV, List Józefa Chodźki do Józefa Ignacego Kraszewskiego z 29 marca/10 kwietnia 1877 r., k. 335; List Michała Chodźki do J. Kraszewskiego, k. 337.

⁷⁷ BPAUiPAN, rkps, sygn. 2064, t. 2, List Aleksandra Chodźki do Stefana Buszczyńskiego z 8 stycznia 1874 r., k. 120-121.

⁷⁸ „Kłosy” 1881; „Bulletin Polonais” 1892; M. ZDZIECHOWSKI, *Aleksander Borejko Chodźko*, s. 230-235.

matką była Waleria z Dederków, dzięki której wyrastał w rodzinie o patriotycznych tradycjach. W czasie nauki w Mołodecznie poznał Tomasza Zana, co ułatwiło mu potem przystąpienie do Filaretów, gdy podjął studia prawnicze w Uniwersytecie Wileńskim. Studiował razem z Józefem i Aleksandrem, którzy traktowali Leonarda jak przyrodniego brata. O jego dalszej karierze zdecydowało zatrudnienie w 1819 r. na stanowisku sekretarza księcia Michała Kleofasa Ogińskiego. W 1822 r. na zawsze opuścił rodzinną Litwę i po kilku latach europejskich wojaży osiadł na stałe w Paryżu. Zaczynając od 1826 r., wykonywał ogromną pracę organizacyjną, której celem było integrowanie emigrantów i promowanie ich patriotycznej działalności. Przykładem było zorganizowanie manifestacji 12 lutego 1830 r. w Paryżu. Po 1834 r. Leonard prowadził działalność razem z żoną – Olimpią z Maleszewskich, która stworzyła salon ważny dla Polaków mieszkających w Paryżu. Aktywność małżeństwa obejmowała także twórczość literacką i naukową. Leonard opublikował na temat historii Polski kilkaset prac po francusku, co miało ogromne znaczenie dla zaznajomienia Francuzów z polską historią i kulturą. Miał rozległe zainteresowania, bo zajmował się także archiwistyką, kartografią i geografiami. Aktywnie uczestniczył w życiu politycznym emigracji i dokumentował jej działania, dzięki czemu zebrał ogromne archiwum na ten temat. Dobrze zasłużył się dla zachowania dorobku emigracyjnego, co po śmierci męża praktyczna małżonka wykorzystała, sprzedając jego zbiory archiwalne Bibliotece w Rapperswilu⁷⁹.

Rodzina Jana Chodźki utrzymywała kontakt korespondencyjny z Leonar-dem po jego wyjeździe i ceniła osiągnięcia. Potwierdzają to przywołane wcześniej listy Józefa do Leonarda z lat trzydziestych XIX wieku. W Kórniku są przechowywane napisane później listy Stanisława do Leonarda Chodźki⁸⁰. Leonard miał duży wpływ na synów Jana Chodźki, który utrzymywał się przez ich całe życie. W salonie prowadzonym przez Leonarda z żoną, Michał poznał Józefa Zaliwskiego, który tam przygotował wyprawę do Polski w 1833 r.⁸¹

Na temat młodszych synów Jana Chodźki – Michała, Napoleona Feliksa i Stanisława oraz ich emigracyjnej aktywności wiemy znacznie mniej niż o ich starszych braciach. Notka o Michale w *Polskim Słowniku Biograficznym* ma zaledwie kilka zdań, a o dwóch pozostałych braciach nie ma żadnej wzmianki.

⁷⁹ W. BORKOWSKA, *Chodźko Leonard (1800-1871)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, s. 386-388.

⁸⁰ BK, rkps, sygn. 02528, List Stanisława Chodźki do Leonarda Chodźki z 1860 r., k. 1-2v.

⁸¹ Po powrocie do Paryża Michał napisał i opublikował książkę: M. CHODŹKO, *Dziesięć obrazów wyprawy do Polski 1833 r., Poema*, Paryż: Maulde i Renou 1841. Michał spisał też własne wspomnienia z tej wyprawy, których do tej pory nie opublikowano.

Uzupełnijmy niedostatek wiedzy o nich, zaczynając od najmniej znanego Napoleona Feliksa, który ukończył w Wilnie prawo i pracował do wybuchu powstania 1830 r. jako sędzia. Wziął udział w walkach i musiał po klęsce powstania wyemigrować do Francji. Zamieszkał w Paryżu, gdzie studia prawnicze w Rosji nie pozwalały mu znaleźć źródła utrzymania. Dlatego szukał innego zajęcia, które zapewniłoby mu środki do życia. Zajął się pracą, w której używał tytułu inżyniera (franc. *ingenieur civil* – w polskich opracowaniach występuje jako inżynier prywatny, a w rzeczywistości inżynier budownictwa). Oznaczało to zapewne nie tyle jego wykształcenie techniczne, ile rodzaj wykonywanych prac. Napoleon Feliks jest najmniej znanym synem Jana Chodźki, a w literaturze brakuje nawet dat jego urodzin i śmierci. Jest zazwyczaj wymieniany pod drugim imieniem – Feliks. Na emigracji szukał swojego miejsca podróżując do Belgii i Francji. Ożenił się z Francuzką, ale nie ma informacji, żeby małżeństwo doczekało się dzieci⁸².

Badaczom lepiej znany od Napoleona Feliksa jest urodzony w 1808 r. w Krzywiczach Michał Chodźko. Dorastał w czasie, gdy ojciec przeniósł się do Mińska, dlatego tam ukończył szkołę średnią. Naukę kontynuował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Wileńskiego później niż starsi bracia i dlatego krótko należał do organizacji studenckich, co i tak zwróciło uwagę władz. Został poddany śledztwu, ale niczego mu nie udowodniono i postępowanie zakończono uniewinnieniem. Umożliwiło mu to ukończenie studiów, po których zajął się gospodarowaniem na roli. W okresie konspiracji przed powstaniem listopadowym włączył się w działania sprzysiężenia wileńskiego, które wywołało powstanie na Litwie⁸³.

Michał Chodźko dowodził początkowo oddziałem jazdy, który wyróżnił się przy zdobyciu Wilejki w kwietniu 1831 r. Wtedy zweryfikowano go w stopniu kapitana i razem z braćmi Stanisławem i Napoleonem Feliksem wstąpił do 12. Pułku Ułanów Litewskich, który został utworzony 31 maja 1831 r. Dowodził nim mjr Jan Józef Giedroyc, a Michał razem z braćmi wziął udział w kilku bitwach i starciach stoczonych przez ten pułk. Najważniejsze potyczki jednostka stoczyła pod Woroniami, Szwelnią, Poweńdiniem i Nowym Miastem⁸⁴. Po klęsce powstania, żeby nie dostać się do niewoli rosyjskiej,

⁸² Krótkie informacje o Napoleonie Feliksie Chodźce podają autorzy pamiętników. Por. *Pamiętniki Ignacego Domeyki (1831-1838)*, wydał J. Tretiak, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1908, s. 161.

⁸³ W. REBALSKI, *Chodźko Michał Borejko (1808-1879)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 388-389.

⁸⁴ *Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831*, układany przez F. Wrotnowskiego, Lipsk: F.A. Brockhaus 1975, s. 195.

Michał przekroczył granicę Prus z korpusem gen. Franciszka Maksymiliana Rohlanda (na Litwę dotarł z wyprawą gen. Antoniego Giełguda). Trafił na kilka miesięcy do więzienia w Kłajpedzie, a po uwolnieniu wyjechał do Francji⁸⁵.

Działalność polityczna i aktywność organizacyjna Michała na emigracji była w pierwszym okresie pobytu bardzo intensywna. Związał się z lożami masonskimi, kontynuując w ten sposób działania rozpoczęte z pomocą ojca w kraju. Należał do organizacji planujących podjęcie akcji zbrojnej w celu odzyskania niepodległości. Razem z Zaliwskim zaplanował wyprawę do Polski, a potem wziął w niej udział. Jako jeden z niewielu wrócił z Polski żywy i opisał bohaterów tej akcji. Sam określił się w tytule książki mianem emisariusza. Jako członek związku „Zemsta Ludu” został mianowany naczelnikiem 3. okręgu guberni mińskiej i komendantem powiatu grodzieńskiego. Wziął udział w wyprawie Zaliwskiego do Polski w 1833 r. i chociaż dotarł na wyznaczone miejsce, nie mógł zrealizować postawionych zadań. Dlatego zawrócił do Paryża, dzięki czemu uratował życie. Nie udało się to jego przyjaciółom – Arturowi Zawiszy Czarnemu i Michałowi Wołowiczowi⁸⁶.

Napisana przez Michała Chodźkę książka *Dziesięć obrazów wyprawy do Polski 1833 r. przez jednego z emisariuszów* dobrze pokazuje patriotyzm autora i przedstawia dokonania wybranych postaci: Szymona Konarskiego, ks. Ludwika Gabriela Trynkowskiego i grona jego przyjaciół. Oddali oni życie w walce o niepodległość, tak jak kapitan Artur Zawisza Czarny i Michał Wołowicz. Dziś najlepiej znany w tej grupie jest Szymon Konarski, który za organizowanie antyrosyjskiej konspiracji został kilka lat po wyprawie Zaliwskiego powieszony przez Rosjan w Wilnie. Mniej znani są pozostali dwaj bohaterowie powstania listopadowego i akcji Zaliwskiego. Wymienienie w tej grupie duchownego jasno określa stosunek Michała do religii i Kościoła katolickiego. Dopiero od niedawna badacze przypominają sylwetkę opisanego przez niego kaznodziei⁸⁷.

Michał Chodźko do końca życia aktywnie uczestniczył w działaniach emigracji niepodległościowej, należąc do jej radykalnego odłamu. Jako członek

⁸⁵ B. GEMBARZEWSKI, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Wojskowej 1925, s. 85. Ich losy w okresie powstania i na początku emigracji w: I.Z. SIEMION, *Wynalazcy*, s. 750-751.

⁸⁶ Opartą źródłowo publikację na ten temat ogłosiło w języku polskim dwóch rosyjskich autorów: W. DJAKOW, A. NAGAJEW, *Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832-1835)*, Warszawa: PWN 1979. Można tam także znaleźć informacje o pojmanych w 1833 r. i straconych przez Rosjan Arturze Zawiszy Czarnym i Michale Wołowiczu.

⁸⁷ W. PŁOMIN, *O Księdzu w czasach niewoli – biografia i legenda ks. Ludwika Gabriela Trynkowskiego*, „Język – Szkoła – Religia” 14(2019), nr 2, s. 92-102.

organizacji wolnomularskich i organizacji politycznych wykazał się dużą aktywnością, publikując na tematy polityczne. Przykładem tego było redagowanie „Polaka” i aktywność członka zarządu Paryskiej Sekcji Zjednoczenia Emigracji Polskiej. Był przeciwnikiem politycznym Joachima Lelewela, na co wpłynęły motywy osobiste. Chodziło o oskarżenie skierowane przez niego w stosunku do ojca, o którym była wcześniej mowa. Czynnie wpierał działania Adama Mickiewicza, obejmujące publicystykę polityczną i działania organizacyjne. Potwierdził to czynem wstępując do sformowanego przez Mickiewicza w 1848 r. Legionu Polskiego we Włoszech. Wydarzenia te opisał w wydany kilkanaście lat później dziele, dokumentującym przebieg działań tej jednostki⁸⁸.

Wspólnie z bratem Stanisławem Michał podejmował różne działania związane z walką o niepodległość Polski i zajmował się działalnością pisarską. Wspierał też działania brata związane z próbami wdrożenia jego wynalazków. Jednak spotykane w literaturze określanie go mianem zapomnianego wynalazcy nie jest właściwe⁸⁹. Brał tylko aktywny udział w działaniach Stanisława, którego za takowego uznać należy. Zapewniał mu wsparcie logistyczne, ale nie ma dokumentów potwierdzających jego samodzielne badania i odkrycia. Bliską współpracę Michała i Stanisława w kwestii wdrażania wynalazków drugiego potwierdza korespondencja prowadzona przez obu z różnymi adresatami, których prosili o wsparcie⁹⁰.

Do końca życia Michał Chodźko nie zrezygnował z aktywności politycznej, ale coraz więcej czasu zajmowała mu literatura. Interesował się nią od młodości, ale nie był rozpoznawalnym poetą, jak Aleksander. Pisarstwo Michała obejmowało, obok publicystyki politycznej, także przekłady literatury obcej. W jego dorobku pojawiały się obok pism politycznych i historycznych,

⁸⁸ M. CHODŹKO, *Adam Mickiewicz i Legion Polski we Włoszech: czterdziestego ósmego lata wspomnienie*, Paryż: L. Martinet 1862. Książkę zadedykował Mickiewiczowi. Ma ona formę listów prezentujących wydarzenia, w których autor wziął udział. Tę relację z 1848 r. powiązano z sytuacją w Polsce. Legion w Rzymie był nazywany Legionem Mickiewicza (też jako Legion Polski albo Zastęp Polski). Liczył ok. 200 żołnierzy, którzy walczyli na terenie Włoch, a potem pod dowództwem Aleksandra Fijałkowskiego odznaczyli się w obronie Rzymu. Bez powodzenia Legion próbował dotrzeć na Węgry i po porażce został rozformowany w Grecji. W tekście informacja, że *Siedem listów o Włoszech* opublikował poznański „Dziennik Polski” w 1851 r., jest pomyłką, bo istniał on do 1850 r.

⁸⁹ Ignacy Siemion zaliczył do grona wynalazców razem z Stanisławem Chodźką jego obu braci – Michała i Napoleona Feliksa. Nie podał jednak żadnych odkryć dwóch ostatnich i dlatego nie można tego zaakceptować. Por. I.Z. SIEMION, *Wynalazcy*, s. 750.

⁹⁰ Napisane przez Michała listy w języku francuskim zawiera korespondencja kierowana do właściciela Kórniku. Por. BK, rkps, sygn. 07356/1, List Michała Chodźko do hrabiego Jana Działyńskiego z 6 kwietnia 1866 r. (bez dokładnego adresu), k. 196-197.

także interesujące próby literackie. Wśród przekładów dzieł literatury światowej badacze wymieniają dzieła Alphonsa de Lamartine’a i ulubionego poety romantycznego George’a Gordona Byrona. Kilka lat po opublikowaniu dokonał przekładu jego *Mazepy*. Wybór tego dzieła nie był przypadkowy, bo ten kozacki ataman sprzymierzył się z Turcją, aby walczyć przeciw Rosji. Michał Chodźko zmarł w Paryżu i został pochowany na paryskim cmentarzu Montmartre w 1879 r.⁹¹

Najmniej znanym z braci Chodźków jest Stanisław, a powodem jego niewielkiej popularności jest mało spektakularna dziedzina pracy zawodowej. W odróżnieniu od braci nie wyróżniał się bowiem talentem literackim, nie prowadził badań Orientu ani geografii kaukaskiej, ale interesował się chemią. W XIX wieku dopiero zyskiwała ona znaczenie jako nauka akademicka i ukończenie studiów na tym kierunku nie gwarantowało dobrej pracy.

Stanisław razem z Michałem wziął udział w powstaniu listopadowym, służąc jako podporucznik w tym samym co on 12. Pułku Ułanów Litewskich. Po klęsce powstania wyemigrował na Zachód, gdzie założył rodzinę. Zajął się pracą naukową, jak podają niektóre publikacje, na uniwersytecie w szwajcarskim Fryburgu. Jest to nieprecyzyjne, bo uniwersytet katolicki, który zatrudniał tam wielu Polaków, powstał dopiero w 1889 r., czyli długo po wyjeździe Stanisława z tego miasta. Dlatego bardziej prawdopodobne jest to, że pracował jako nauczyciel chemii w liceum kantonalnym, które powstało we Fryburgu długo przed uniwersytetem, na miejscu istniejącego tam wcześniej kolegium jezuickiego⁹².

Badania naukowe prowadzone przez Stanisława Chodźkę od czasów szwajcarskich obejmowały kilka obszarów. W swoich listach już w latach czterdziestych potwierdził zainteresowanie problematyką infrastruktury miejskiej i produkcji nawozów mineralnych dla rolnictwa. Interesowały go także możliwości wykorzystania substancji chemicznych do oświetlenia miast i ich unowocześniania. W 1851 r. ukazały się publikacje relacjonujące jego publiczny pokaz zastosowania gazów do oświetlania miast. Takie doświadczenia przeprowadzone w gmachu fryburskiego liceum przedstawił władzom miasta i jego mieszkańcom, prezentując lampę wykorzystującą do uzyskania światła wodór i knot platynowy. Widzów zachwyciła zmiana koloru płomienia uży-

⁹¹ W. REBALSKI, *Chodźko Michał Borejko*, s. 389.

⁹² Obszerniej na temat Polaków z tej uczelni w: H. HILCHEN, *Uniwersytet we Fryburgu Szwajcarskim*, Warszawa: Księgarnia Naukowa 1909.

skana przez dodatki chemiczne i wyświetlona na końcu prezentacji flaga Szwajcarii⁹³.

Kolejne wynalazki Stanisława były związane z potrzebami rozwijających się dynamicznie miast. Najważniejsze znaczenie miały prace nad utylizacją ścieków komunalnych w sposób umożliwiający odzyskanie zawartych w nich azotu i fosforu dla produkcji nawozów mineralnych. Stanisław pracował nad tym problemem wiele lat i po uzyskaniu zadowalających wyników opatentował swoją metodę. Próbował potem wykorzystać patenty i uruchomić produkcję nawozów, zakładając w tym celu po przeprowadzce do Francji spółkę prowadzącą działalność w miejscowości Chalons nad rzeką Marną. Prowadził tam dalej badania nad funkcjonowaniem infrastruktury wodno-kanalizacyjnej i działaniem elementów miejskiej sieci kanałów asenizacyjnych. Na niewielką skalę rozpoczął nawet produkcję nawozów mineralnych ze ścieków. Do analizy składu wyprodukowanych nawozów mineralnych zatrudnił najlepsze francuskie laboratoria⁹⁴.

Uwieńczeniem badań naukowych Stanisława było opatentowanie wyników badań w kilku krajach, co potwierdzają specjalistyczne publikacje. Badający tę problematykę polski uczony wymienił kilka patentów Stanisława – brytyjskich, francuskich i austriackich, dotyczących tego obszaru badań⁹⁵.

Na emigracji Stanisław Chodźko kilka razy zmieniał miejsce zamieszkania, ale najdłużej był związany z Paryżem, gdzie pracował, mieszkał i skąd prowadził korespondencję. Obok daty 1856 r. określającej czas uzyskania jednego z patentów, jako miejsce zamieszkania Stanisława podano to miasto. Tam także publikował, przedstawiając się na stronie tytułowej swojej książki *Engrais atmosphérique, mémoire sur la production de l'engrais atmosphérique* słowami: „par M. Stanislas Chodźko, Professeur de Chimie”⁹⁶. To jego główne dzieło jest niekiedy prezentowane w opracowaniach, jako poświęcone nawozom atmosferycznym. Znaczenie tego terminu wyjaśnia zachowana w

⁹³ *Wynalazek chemiczny Stanisława Chodźki*, „Goniec Polski” 1851, nr 146, s. 588. Ta poznańska gazeta zainteresowała się dokonaniem Polaka na emigracji i natychmiast przedrukowała tłumaczenie tekstu o nim z prasy szwajcarskiej.

⁹⁴ Szczegółowa analiza prac chemicznych Stanisława Chodźki związanych z tym wynalazkiem i jego założeń znajduje się w artykule I. Siemiona, *Wynalazcy*, s. 751-756. Tamże przetłumaczona z francuskiego ulotka informacyjna z opisem wynalazku przechowywana w cytowanych dokumentach z zasobu Biblioteki Kórnickiej.

⁹⁵ B. ORŁOWSKI, *Brytyjskie patenty Polaków w okresie Wielkiej Emigracji (1832-1870)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 34(1989), nr 2, s. 523-548.

⁹⁶ S. CHODŹKO, *Engrais atmosphérique, mémoire sur la production de l'engrais atmosphérique et la désinfection des habitations, égouts, rivières, cours d'eau, etc., par M. Stanislas Chodzko*, Paryż 1858.

Bibliotece Kórnickiej korespondencja i przywołane wyżej badania. Szczególną uwagę zwracają listy Stanisława Chodźki do Leonarda Niedźwiedzkiego, datowane na okres od października 1860 r. Stanisław wyjaśniał szczegółowo, że proponowane przez niego rozwiązania dotyczą spraw ważnych dla zdrowia i życia ludzi, bo obejmują dbałość o higienę przez dezynfekcję kanałów ściekowych i innych elementów infrastruktury miejskiej⁹⁷.

Stanisław Chodźko napotkał ogromne trudności szukając źródeł finansowania i wdrożenia swojego wynalazku we Francji. Dlatego, korzystając z pomocy Niedźwieckiego, starał się o wsparcie finansowe w kraju. Najlepiej istotę jego zabiegów przedstawiają listy wysłane do Niedźwiedzkiego w 1863 r., które zawierają prośbę o pomoc w uzyskaniu wsparcia Władysława Zamoyskiego⁹⁸. Wynika z nich, że badacz zabiegał o sfinansowanie wynalazku, który określił mianem nawozu atmosferycznego. Szczegóły tego odkrycia prezentował dołączony do listu raport spisany po francusku dla gen. Zamoyskiego, który na 15 stronach precyzyjnie określał, ile azotu i fosforu można otrzymać dzięki wynalazkowi⁹⁹. Powstanie raportu poprzedziła obszerna korespondencja z innymi osobami, u których Stanisław szukał pomocy w znalezieniu środków na rozwój prowadzonej firmy. W liście z 1865 r. podkreślono dochodowość przedsięwzięcia, które z tysiąca franków miało przynieść zysk stukrotny. Stanisław prosił o poparcie starań u Zamoyskiego, dodając w *post scriptum* informację, że zwrócił się do niego już wcześniej bezpośrednio, ale odpowiedzi nie otrzymał¹⁰⁰.

Powody odmowy na prośby Stanisława były złożone, ale jednym z nich było zapewne to samo, co spowodowało, że nie zyskał uznania badaczy zajmujących się rodziną Chodźków. Adresaci jego listów uważali obszar prowadzonych przez niego badań naukowych za znacznie mniej prestiżowy niż poezja, polityka, orientalistyka i geografia, które interesowały pozostałych braci. Starsze publikacje poprzestają na odnotowaniu drugiego obszaru aktywności badawczej i publikacyjnej Stanisława, a pomijają dokonania w pierwszym najważniejszym – badań dotyczących przetwarzania ścieków. Ukrywają w ten sposób jego troskę o systemy kanalizacyjne i oczyszczanie ścieków jako element podnoszenia na wyższy poziom higieny w miastach. Niezależnie od

⁹⁷ BK, rkps, sygn. 02528, Desinfection des Fosses d'Aisance, system Chodzko, 1857 r., b.p.

⁹⁸ BK, rkps, sygn. 02528, List Stanisława Chodźki do Niedźwiedzkiego z 24 czerwca 1863 r., k. 9-10; List do Zamoyskiego z 10 kwietnia 1865 r., k. 13 (jest kilka listów popierających Stanisława).

⁹⁹ BK, rkps, sygn. 02528, Raport na temat nawozu atmosferycznego dla gen. Zamoyskiego, k. 34-48.

¹⁰⁰ BK, rkps, sygn. 02528, List Stanisława Chodźki z 5 grudnia 1865 r., k. 4-5. List napisano na papierze firmowym z nadrukiem „Fabrique d'Engrais Atmosphérique. Societe Chodzko” (wykreślono podane dalej nazwisko francuskiego współnika, a niżej podano adres przedsiębiorstwa).

niepowodzenia starań o wdrożenie wynalazków Stanisława, odniósł on sukces, bo dokonał odkryć ważnych dla rozwoju infrastruktury miejskiej i rolnictwa.

PODSUMOWANIE

Rodzina Chodzków z Krzywicz jest ważna dla ojczystej historii, a najlepiej znane i najbardziej cenione są książki o Litwie Jana Chodźki oraz dokonania naukowe jego starszych synów – Józefa i Aleksandra. Pozostałych synów – Władysława, Napoleona Feliksa, Michała i Stanisława zapamiętano przede wszystkim jako uczestników walki o niepodległość. Na ich losy wpływała polityka państwa rosyjskiego, które w XIX wieku nasilało działania skierowane przeciw polskiej szlachcie.

Na lata młodości Jana Borejki Chodźki i jego synów przypadły wielkie wydarzenia polityczne – od rozbiorów, przez wojny napoleońskie, po kongres wiedeński. Na początku XIX wieku część polskich elit politycznych podjęła próbę współpracy z Rosją. Po utworzeniu Królestwa Polskiego w 1815 r. część szlacheckich polityków wiązała nadzieje na zachowanie państwa polskiego z liberalną polityką cara Aleksandra I. W drugiej połowie lat dwudziestych okazało się, że są one złudne. Narastająca presja polityczna państwa rosyjskiego na polską szlachtę, uznawaną przez nie za grupę przewodzącą polskiej walce niepodległościowej, dotknęła Chodzków, którzy byli aresztowani, więzieni i zsyłani, albo wysyłani do pracy daleko od miejsc rodzinnych. Doprowadziło to do rozproszenia rodziny po świecie.

Józef Chodźko najwcześniej rozpoczął pracę, wstępując na służbę w wojsku rosyjskim. Pracował jako geodeta, który ponad połowę życia spędził na Kaukazie, gdzie zrealizował stworzony przez siebie plan jego triangulacji. Natomiast Aleksander za udział w studenckich organizacjach wileńskich został wysłany do Petersburga i po ukończeniu szkoły tłumaczy języków wschodnich trafił do służby w rosyjskiej dyplomacji na terenie Persji. Dramatyzm ich losów dotyczył tego, że swoim wysiłkiem wzmacniali państwo, które było odpowiedzialne za rozbiory Polski i dramatyczne losy jej mieszkańców. W tym ich rodziny.

Momentem przełomowym dla rodziny Chodzków było powstanie listopadowe 1830 r., które wznowiło walkę z Rosją i podzieliło ją na dwie grupy: pozostającą na służbie rosyjskiej (Józef i Aleksander) oraz biorących udział w walce (ojciec i jego pozostali synowie). Młodszy synowie musieli z tego powodu wyemigrować i za granicą rozwijali swoje kariery zawodowe. Napo-

leon Feliks, Michał i Stanisław po klęsce powstania wyjechali do Francji, gdzie przebywał już od wielu lat Leonard. Dołączył do nich dekadę później Aleksander, który wyjechał z Rosji i zajął się pracą naukową w Paryżu. Rodzice, Zofia i Józef, pozostali w Rosji. Podział rodziny Chodźków nie był dobrowolnym wyborem jej członków, ale stanowił konsekwencję polityki Rosji wobec Polaków na Ziemiach Zabrzanych. Na politykę tego państwa wobec nich wpływały takie wydarzenia, jak wojna napoleońskiej Francji z Rosją w 1812 r. i powstanie listopadowe w 1830 r.

Zmiany polityczne narzucone polskiej szlachcie przez władze zaborcze odebrały jej źródła utrzymania, uderzając przez konfiskaty majątków w podstawy bytu ekonomicznego tej grupy. Obroną przed taką polityką była zmiana sposobu życia i znalezienie nowych sposobów zarobkowania. Środkiem do tego było dla Chodźków wykształcenie, zdobywane dzięki wyniesionej z domu rodzinnego znajomości języków obcych i studiom w Uniwersytecie Wileńskim. Dlatego z powodzeniem zrealizowali oni swoje kariery zawodowe. W ten sposób Jan Chodźko i jego synowie wykorzystali możliwości, jakie stworzyło im państwo rosyjskie. Wszyscy zdobyli wykształcenie, które zapewniło możliwość realizowania karier zawodowych – starszym synom w Rosji, a młodszym na emigracji.

Mimo wielu trudnych doświadczeń, jakie dotknęły rodzinę Chodźków w XIX wieku – Jan utracił majątek, a synowie rozproszyli się po świecie – wszyscy jej członkowie dochowali wierności zasadom wyniesionym z domu rodzinnego i studenckich organizacji wileńskich. Jan prowadził intensywną pracę literacką, a jego synowie osiągnęli sukcesy w swoich dziedzinach aktywności. Najważniejsze znaczenie miała triangulacja Kaukazu wykonana przez Józefa i badania orientalne Aleksandra, emigracyjne dokonania Leonarda, Michała i Stanisława godnie dopełniały dorobek rodziny.

Opracowania poświęcone Chodźkom koncentrują zazwyczaj uwagę na osiągnięciach zawodowych kilku jej członków. Pomijany jest niezwykle istotny obszar życia rodzinnego, na który wskazano w tym artykule. Jest on ważny, ponieważ stanowił motywację działań podejmowanych przez Chodźków. Zebrany materiał pozwala stwierdzić, że chociaż wielka polityka podzieliła tę rodzinę, to nie osłabiła siły więzi rodzinnych i przywiązania do wartości wyniesionych z domu rodzinnego. Dlatego członkowie rodziny Chodźków obok karier zawodowych utrzymywali ze sobą kontakt. Odnalezione dokumenty i świadectwa ich aktywności zawodowej potwierdzają, że pamiętali o Polsce oraz Litwie i dlatego pomagali krewnym i rodakom. Z godną szacunku wytrwałością podtrzymywali też kontakty z Polską – książki Jana o Litwie czytano

we wszystkich zaborach, a jego synowie przebywając daleko od stron rodzinnych utrzymywali kontakty z Krakowem, Poznaniem, Kórnikami. Potwierdzili w ten sposób swoją narodową przynależność i nie ulegli rosyjskiej presji.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Biblioteka Narodowa

rkps, sygn. 7881 II, Odpisy listów różnych do Leonarda Chodźki

Biblioteka Jagiellońska

BJ, rkps. 6942 IV, Korespondencja Józefa Ignacego Kraszewskiego. Seria III: Listy z lat 1863-1887. T. 32, C (Chodźkiewicz – Choynacki)

BJ, rkps. 9237 III, Listy różnych osób do różnych adresatów z lat 1828-1933. T. 3

Biblioteka Kórnicka

Rkps, sygn. 02528, Papiery po Leonardzie Niedźwieckim. Materiały dotyczące sfinansowania wynalazku nawozu „atmosferycznego” przez Stanisława Chodźkę, 1860-1867

Rkps, sygn. 7356/1-2, Listy do Jana Działyńskiego w sprawach publicznych i prywatnych
Bruliony, vol. 1-2, 1851-1880

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

rkps, sygn. 2064, t. 1, Korespondencja Stefana Buszczyńskiego z lat 1866-1871

rkps, sygn. 2064, t. 2, Korespondencja Stefana Buszczyńskiego z lat 1873-1874

ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE

CHODŹKO A., *Grammaire persane, ou Principes de l'iranien moderne*, Paryż: Imprimerie Nationale 1852.

CHODŹKO A., *Le Ghilan ou Les marais Caspiens. Description historique et géographique du pays qui borde au sude la Mer Caspienne*, Paryż: Comon 1850.

CHODŹKO A., *Poezye*, Petersburg: nakł. autora 1829.

CHODŹKO A., *Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, orally collected and translated, with philological and historical notes by Alexander Chodzko*, Londyn: Printed for the Oriental 1842.

CHODŹKO A., *Widok Gilanu, wyjętek z listu pana Aleksandra Chodźki, pisanego w roku zeszłym w Persji*, „Tygodnik Petersburski”, cz. VII, z 21/5 II 1833, nr 6, s. 39-40.

CHODŹKO D.C., *Jan Chodźko. Obrazek życiorysowy*, „Teka Wileńska” 1858, t. 7, s. 271-292.

CHODŹKO J., *Pisma rozmaite autora „Pana Jana ze Świsłoczy”*, t. 1-6 – 1837; t. 7-11 – 1841; t. 12, Wilno: druk A. Marcinowskiego 1842.

CHODŹKO M., *Adam Mickiewicz i Legion Polski we Włoszech: czterdziestego ósmego lata wspomnienie*, Paryż: L. Martinet 1862.

- CHODŹKO M., *Dziesięć obrazów wyprawy do Polski 1833 r. Poema*, Paryż: Maulde i Renou 1841.
- CHODZKO S., *Engrais atmosphérique, mémoire sur la production de l'engrais atmosphérique et la désinfection des habitations, égouts, rivières, cours d'eau, etc., par M. Stanislas Chodzko*, Paris 1858.
- KHODZKO I., *Obshchiy vzglyad na orografiyu Kavkaza*, „Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] 1884, t. VI, s. 243-245// ХОДЗКО И., *Общий взгляд на топографию Кавказа*, „Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 1884, t. VI, s. 243-245.
- KHODZKO I., *Svod nablyudeniy, proizvedennykh v raznykh mestakh Kavkazskogo i Zakavkazskogo kraya 16/28 iyulya 1851*, „Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] // ХОДЗКО И., *Свод наблюдений, произведенных в разных местах Кавказского и Закавказского края 16/28 июля 1851*, „Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 1852, kn. 1.
- Khodzko I., *Orografiya Kavkaza*, Tiflis 1863 // ХОДЗКО И., *Орография Кавказа*, Тифлис 1863.
- Korespondencja filomatów. Wybór*, oprac. Z. Sudolski, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1999.
- Listy Aleksandra Chodźki do Adama Mickiewicza*, oprac. J. Odrowąż-Pieniążek, „Pamiętnik Literacki” 53(1962), nr 3, s. 253-294.
- MOŚCICKI H., *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816-1824*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska” 1924.
- Nekrolog Leonarda Zagórskiego, „Izvestiya Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis] // „Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества”, [Тифлис] 10(1889-1891), No 1, s. I-VIII.
- Pamiętniki Ignacego Domeyki (1831/1838)*, wydał Józef Tretiak, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1908.
- STEBNITSKIY I., *Zapiska o kavkazskoy triangulyatsii, sostavlennaya v 1869 g.*, „Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva” [Tiflis]// СТЕБНИЦКИЙ И., *Записка о кавказской триангуляции, составленная в 1869 г.*, „Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества” [Тифлис] 1871, kn. 4, otdiel 5, s. 7-20.
- Wynalazek chemiczny Stanisława Chodźki*, „Goniec Polski” 1851, nr 146, s. 588.
- Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831*, układany przez Feliksa Wrotnowskiego, Lipsk: F.A. Brockhaus 1875.
- ZDANOWICZ I., *Pamiętnik o filomatach i filaretach*, Paryż: Księgarnia Luxemburska 1872.

OPRACOWANIA

- ASKENAZY Sz., *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim 1800-1900*, Lwów: Nakł. Księg. H. Altenberga 1903.
- BAZYŁOW L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1986.
- BAZYŁOW L., *Polacy w Petersburgu*, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1984.
- BEDNARSKI S., *Chodźko Ignacy (1720-1792)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności 1937, s. 382.

- BOGUCKA M., *Kultura naród trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 roku*, Warszawa: Trio 2008.
- BOL'SHAKOV N., VAYNBERG V., NIKITIN P., *Iosif Ivanovich Khodz'ko. Uchenyy-geodezist*, Moskwa: Izd-vo geodezicheskoy literatury 1960 // БОЛЬШАКОВ Н., ВАЙНБЕРГ В., НИКИТИН П., *Иосиф Иванович Ходзько. Ученый-геодезист*, Москва: Изд-во геодезической литературы 1960.
- BORKOWSKA W., *Leonard Chodźko (1800-1871)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności 1937, s. 386-388.
- BOROWCZYK J., *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823-1824*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2003.
- CHODUBSKI A.J., *Azerbejdżan – Polska. Odsłony kontaktów kulturowych*, Toruń: Adam Marszałek 2015.
- Chodźko Jan*, [w:] *Encyklopedia Powszechna przez S. Orgelbranda*, t. 5, Warszawa: Wydawnictwo Samuela Orgelbranda Synów 1861, s. 416.
- CHWALBA A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999.
- CZUBATY J., *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795-1815)*, Warszawa: Neriton 2005.
- DJAKOW W., NAGAJEW A., *Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832-1835)*, Warszawa: PWN 1979.
- DZIEWANOWSKI M.K., *Księżę wielkich nadziei. Biografia księcia Adama Czartoryskiego*, Wrocław: Atła 2 1998.
- FURIER A., *Badania kontaktów Polski z Gruzją – nauka między literaturą i polityką*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2024, nr 3(42), z. 2, s. 30-68.
- FURIER A., *Józef Chodźko 1800-1881. Polski badacz Kaukazu*, Warszawa: Trio 2001.
- FURIER A., *Kaukaz w polskich planach walki o niepodległość w XIX wieku*, „Studia Polonijne” 40(2019), s. 101-122.
- FURIER A., *Polacy w Gruzji*, Warszawa: Trio 2009.
- GADAMSKA-SERAFIN R., *Aleksander Chodźko – romantyk i uczony-orientalista*, [w:] *Romantyzm uniwersytecki: kulturotwórcza rola ośrodków akademickich w pierwszej połowie XIX wieku*, red. E. Dąbrowicz, M. Lula, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2019, s. 137-171.
- GEMBARZEWSKI B., *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831*, Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Wojskowej 1925.
- HASS L., *Wolnomularstwo w Europie środkowo-wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1982.
- HILCHEN H., *Uniwersytet we Fryburgu Szwajcarskim*, Warszawa: Księgarnia Naukowa 1909.
- KRYŃSKI S., *Z dziejów triangulacji na ziemiach Polski. Triangulacja pruska 1832-1914*, Warszawa: PWN 1970.
- Literaturnyye salony ikruzhki. Pervaya polovina XIX veka*, red. N. Brodskiy// *Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века*, ред. Н. Бродский, Moskwa 2018 (przedruk książki wydanej w 1930 r.).
- ŁĘPKOWSKI T., *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764-1870*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1967.

- MRKTYCHAN W., *The Struve Geodetic Arc: Pathway to Global Recognition*, Mińsk: Logvinov 2013.
- MRKTYCHYAN V., *Iosif Ivanovich Khodzko. General, geodiyezist, chelovek*, Mińsk: Izdatielstwo Czetyrie-czetyrti 2020 // МРКТЫЧАН В., *Иосиф Иванович Ходзко. Генерал, геодезист, человек*, Минск: Издательство Четыре-четверти 2020.
- OLSZEWICZ B., *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa 1921.
- ORŁOWSKI B., *Brytyjskie patenty Polaków w okresie Wielkiej Emigracji (1832-1870)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 34(1989), nr 2, s. 523-548.
- PŁOMIN W., *O Księdzu w czasach niewoli – biografia i legenda ks. Ludwika Gabriela Trynkowskiego*, „Język – Szkoła – Religia” 14(2019), nr 2, s. 92-102.
- RASTAWIECKI E., *Mappografia Polski*, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1981 (reprint książki z 1846 r.).
- REYCHMAN J., *Aleksander Chodźko, wielki orientalista polski (1804-1891)*, „Problemy” 12(1956), nr 5(122), s. 353-355.
- REYCHMAN J., *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1972.
- RĘBAŁSKI W., *Chodźko Michał Borejko (1808-1879)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności 1937, s. 388-389.
- SHCHERBININ M.P., *Biografiya general-fel'dmarshala Knyazya Mikhaila Semenovicha Vorontsova* // ЩЕРБИНИН М.П., *Биография генерал-фельдмаршала Князя Михаила Семеновича Воронцова*, Sankt Petersburg 1858.
- SIEMIENIEC-GOŁAŚ E., *Orientalista – Aleksander Chodźko i jego wkład w popularyzację języka tureckiego*, „Orient. Wczoraj i Dziś” 31(2020), nr 4, s. 29-42.
- SIEMION I.Z., *Wynalazcy z niepospolitej rodziny*, „Wiadomości Chemiczne” 62(2008), nr 1-2, s. 745-757.
- TABIŚ J., *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim (1834-1863)*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1974.
- TURKOWSKI T., *Chodźko Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności 1937, s. 384-385.
- URUSKI S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa: Gebethner i Wolff 1905.
- VAYNBERG L., *Iosif Khodz'ko*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar'* // ВАЙНБЕРГ Л., *Иосиф Ходзько*, [w:] *Русский биографический словарь*, t. XX, Petersburg 1901, s. 387.
- WALC-BEZOMBES I., *Kourroglou ou l'histoire de l'impossible traduction en français de l'épopée du bandit persan*, „Annales de l'Académie des Sciences Polonaise” 14(2014), s. 205-222.
- WĘGRZYNOWICZ S., *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec nikolajowskiej polityki Rosji w latach 1846-1856*, Kraków: Arcana 2014.
- ZDZIECHOWSKI M., *Aleksander Borejko Chodźko*, [w:] *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, t. 1, Warszawa: Wydany staraniem Maryi Chełmońskiej 1901, s. 230-235.
- ZWOLSKI B., *Chodźko Józef (1800-1881)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 3, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności 1937, s. 385-386.

CHODŹKOWIE Z KRZYWICZ – RODZINA PODZIELONA W XIX WIEKU PRZEZ POLITYKĘ

Streszczenie

Szlachecka rodzina Chodźków z Krzywicz jest znana badaczom, którzy wielokrotnie prezentowali dokonania jej członków. Artykuł analizuje wpływ XIX-wiecznych przemian politycznych dokonujących się w zaborze rosyjskim na losy jej członków. Kariery zawodowe Jana Chodźki i jego synów były realizowane w warunkach społecznych i politycznych określonych przez Rosję. Zmusiły one dzieci Chodźków do opuszczenia rodowej siedziby i rozproszyły ich po świecie. Józef i Aleksander trafili na służbę rosyjską i osiągnęli sukcesy w pracy naukowej. Stanisław, Michał i Napoleon Feliks wzięli udział w powstaniu listopadowym 1830 r. i wyjechali z kraju, aktywnie uczestnicząc w życiu emigracji niepodległościowej. Jan z synem Władysławem za patriotyczną działalność zostali zesłani na Ural. Ostatnie lata życia Jan i Klara Chodźkowie spędzili w majątku męża córki Zofii niedaleko Mińska. Mimo trudnych warunków działania, wszyscy Chodźkowie osiągnęli sukcesy zawodowe i uznanie rodaków – Jan spełnił się w pracy literackiej poświęconej litewskiej historii i kulturze, Józef, Aleksander, Stanisław i Michał odnieśli sukcesy zawodowe w wybranych obszarach aktywności. Mimo ograniczeń politycznych i dzielących ich granic państwowych, rodzina Chodźków utrzymywała kontakt ze sobą i z krajem.

Słowa kluczowe: Jan Chodźko; Józef Chodźko; Aleksander Chodźko; Michał Chodźko; Stanisław Chodźko; polityka Rosji wobec Polaków w XIX wieku; emigracja w XIX wieku

THE CHODŹKO FAMILY FROM KRZYWICZ – A FAMILY DIVIDED IN THE 19TH CENTURY BY POLITICS

Summary

The noble Chodźko family from Krzywicz is known to researchers who have repeatedly presented the achievements of its members. The paper presents the impact of the 19th century political changes taking place in the Russian partition on the fate of the Chodźko family. The professional careers of Jan Chodźko and his sons were pursued in the social and political conditions determined by Russia. They forced the Chodźko family to leave their ancestral home and scattered them around the world. The two older sons – Józef and Aleksander – entered the Russian service and achieved success in their scientific work. The younger sons took part in the November Uprising 1830 and left the country after it, actively participating in the life of independence emigration. Jan and his son Władysław were exiled to the Urals for their patriotic activities. Despite the difficult operating conditions, all Chodźkos achieved professional successes and recognition from their compatriots. Jan fulfilled his literary work devoted to Lithuanian history and culture. Józef, Aleksander, Stanisław and Michał achieved professional successes in their selected areas of activity. Despite political restrictions and state borders dividing them, the Chodźko family maintained contact with each other and with the country.

Keywords: Jan Chodźko; Józef Chodźko; Aleksander Chodźko; Michał Chodźko; Stanisław Chodźko; Russia's policy towards Poles in the 19th century; emigration in the 19th century